

4. EESTI JALAVÄEPOLK (1917–18)

Ago Pajur

Sissejuhatuseks

Enne Esimese maailmasõja puhkemist nägi Vene impeeriumi kõrgem juhtkond relvajõududes – lisaks nende põhifunktsioonile, riigikaitsele – omamoodi sulatusahju, mis pidi lähendama üldise teenistuskohustuse alusel lippude alla kutsutud vähemusrahvusi vene rahvale. Selle tõttu välditi armee komplekteerimisel rahvuslike väeosade loomist, v.a üksikud erandid, kui tegu oli islamiusuliste rahvaste vabatahtlikest moodustatud üksustega.

Sõda tegi senistesse hoiakutesse korrektiive ning Vene armee koosseisu ilmusid poola maakaitseväge üksused, armeenia ja gruusia vabatahtlike malevad ning läti kütipataljonid.¹ Kuid needki jäid pigem erandlikeks ja üldjuhul vastati vähemusrahvuste, sh eestlaste, palvetele luua rahvuslike väeosi eitavalt. Põhjalik muudatus leidis aset alles pärast Veebruarirevolutsiooni, mil Venemaa uued juhid soostusid tegema järeleandmisi ka vähemusrahvustele. 1918. aasta alguseks kuulus teiste rahvusväeosade seas Vene armee koosseisu 1. eesti jalaväediviis (ülemaks alampolkovnik Johan Laidoner), millele allusid neli jalaväepolku, tagavarapataljon, suurtükiväebrigaad, insenerirood, voor, laatsaret ja sidumissalk.

Hinnates kõrgelt eesti rahvusväeosade osa omariikluse loomisel, on ajalookirjanduses pööratud neile küllaltki suurt tähelepanu – seda nii esimesel iseseisvusperioodil kui ka pärast sõltumatus taastamist.² Tõsi, tooni annavad hobiuurijate kirjatööd, millest väärivad esiletõstmist 1920.–30. aastatel rahvusväeosade ajaloole pühendunud kolonelleitnant Oskar Kurvitsa kirjutised, eriti tema monograafia 1. eesti jalaväepolgust.³ Nüüdsel sajandil on põhjalikku arhiivitööd teinud kolonelleitnant Vitali Lokk, kelle

¹ Vt Ago Pajur, “Rahvusväeosad Vene armees 1914–1917”, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia*, koost Ago Pajur ja Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015).

² Vt Ago Pajur, “Eesti rahvusväeosad 1917–1918: historiograafiline ülevaade”, *Esimene maailmasõda ja Eesti. II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016).

³ Oskar Kurvits, *Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. 1. Eesti polk, I* (Tallinn: Selts “1. Eesti Polk”, 1930).

uurimus sisaldab küll kahetsusväärset rohkeid eksempe, ent on ometigi tänini kõige detailsem ülevaade rahvusväeosade loomisest ja struktuurist.⁴

Üksikute rahvusväeosade ajaloo kohta on tegeldud erineval määral. Nii uurijate kui ka memuaristide lemmik on olnud 1. eesti jalaväepolk, samas kui teistele väeosadele on tähelepanu jagunud märksa napimalt. Suisa vaeslapse ossa on jäänud 4. eesti jalaväepolk. Esimesel emariiklusperioodil ei koostatud nimetatud üksuse ajaloo kohta mitte ühtegi uurimust ja isegi mälestusi ilmus õige vähe. Viimased piirdusid peaaesjalikult polguülema Hendrik Vahtramäe meenutustega, mis avaldati väeosa 15. ja 20. aasta-päeva puhul.⁵ Lisaks üllitasid mälestusi ka polgus teeninud nooremohvitserid Bernhard Haltrik ja Valter Lents.⁶ Seejuures polnud meenutustes kuigivõrd juttu polgu formeerimisest, komplekteerimisest, varustamisest ja igapäevaelust, vaid keskenduti ennekõike võitlusele vene soldatite vägivalla ja enamlaste võimutsemise vastu.

Napi tähelepanu põhjused pole üheselt selged. Ühelt poolt võis põhjuseks olla asjaolu, et 4. eesti jalaväepolk oli kõigist eesti polkudest noorim ja tegutses seetõttu üpris lühikest aega, kusjuures toonastest oludest tingituna tõusiski esiplaanile vastasseis enamlaste ja demoraliseerunud vene väeosadega. Teisalt polnud ehk 4. eesti jalaväepolgu sõjaväelaste, eriti ohvitseride, hulgas piisavalt väleda sulega kirjamehi, kes tundnuks ühtlasi piisavalt huvi selle vastu, et jäädvustada väeosa ajalugu. Kolmandaks aga ei maksa unustada, et kogu rahvusväeosade temaatika uurimine jäi 1940. aastal järsult pooleli ja katkes koguni pooleks sajandiks.

Mõni aasta tagasi avaldas endine Viru jalaväepataljoni (pataljon loeb end 4. eesti jalaväepolgu järeltulijaks) allohvitser Aimar Kuldvere mahuka monograafia, mis käsitleb väeosa ajalugu aastatel 1917–40, seega ka rahvusväeosade ajajärgul.⁷ Kahjuks kujutab vastav peatükk enesest vaid ümberjutustust kolonel Vahtramäe meenutustest ega sisalda midagi uut. Miskipärast ei kasutanud Aimar Kuldvere isegi Vitali Loki uurimust, ehkki

⁴ Vitali Loka, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur* (Tallinn: Argo, 2008).

⁵ Hendrik Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.,” *Sõdur*, 48/49 (1932), 1246–1249 [taastrükk: *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia*, 372–375]; Hendrik Vahtramäe, “4. Eesti Polk 6./19. detsembrist kuni 5. aprillini 1918,” *Sõdur*, 50 (1937), 1259–1260; Hendrik Vahtramäe, “4. Eesti Polk Rakveres (6./19. dets.-ist 1917. a. – 5. apr.-ni 1918. a.)”, *Vabadussõja Tähistel*, 11 (1937), 387–389.

⁶ Bernhard Haltrik, “Korra ja julgeoleku kaitsel Virumaal 1917. a.,” *Vabadussõja Tähistel*, 11 (1937), 389–393; Valter Lents, “4. polk enamlaste kukutaja ja Eesti Vabariigi väljakuulutaja Paides”, *Sõdur*, 48/49 (1932), 1249–1251 [taastrükk: *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia*, 376–379].

⁷ Aimar Kuldvere, *Viru jalaväepataljon: 4. Eesti Rahvaväe polgust 4. Üksiku jalaväepataljonini 1917–1940. I raamat* (Tallinn: SE&JS, 2019).

selleski pühendati 4. eesti polgule omaette peatükk⁸, milles autor tugines lisaks mälestustele ka märksa usaldusväärsematele arhiivimaterjalidele.

4. eesti polgu ajaloo käsitlemisel ei saa üle ega ümber Rahvusarhiivi fondist ERA.537, mis kannab pealkirja “4. eesti jalaväepolk”. Fond on küll üpris tagasihoidlik, sisaldades vaid seitset säilikut (võrdluseks: 1. eesti jalaväepolgu fondis leidub 200 säilikut). Esimeses neljas säilikus on talle polguülema päevakäsud ajavahemikust 16. detsember 1917 kuni 28. märts 1918, viiendas polgu III pataljoni (nn Paide eesti pataljoni) ülema kaks päevakäsku 1918. aasta märtsist, kuuendas kirjavahetus ning seitsmendas ohvitseride nimekiri 1918. aasta märtsi seisuga. Kuigi fond on täielikult digiteeritud, raskendab selle kasutamist dokumentide väga halb loetavus. Muidugi leidub 4. polgu ajalugu otseselt või kaudselt puudutavaid materjale veel mitmetes teisteski fondides, nagu näiteks Eesti sõjavägede staap (ERA.3581) või Eesti sõjaväelaste ülemkomitee (ERA.R-1703), ent nende tähtsus jääb alla polgu enda fondi dokumentide olulisusele.

Siinses artiklis püütakse anda olemasolevate arhiivimaterjalide ja kirjanduse baasil senisest põhjalikum ülevaade 4. eesti jalaväepolgu formeerimisest ja tegevusest kõrvaldamaks tänini püsinud “valge laik” rahvusväeosade ajaloos. Kuivõrd tegu oli kõige noorema eesti polguga, siis pakuvad muuhulgas huvi küsimused, mil määral jõuti polk komplekteerida ja varustada ning kuivõrd saab kõnelda polgu lahinguvõimelisusest. Teisalt on vaja hinnata polgu isikkoosseisu poliitilist meelsust. Tavapäraselt on nii rahvusväeosades teeninud meeste meenutustes kui ka hilisemate autorite kirjatöodes rõhutatud, et kui 1. eesti jalaväepolk säilitas talle algusest peale iseloomuliku rahvusliku meelsuse, siis 3. eesti jalaväepolk Tallinnas ja eesti tagavarapataljon Tartus olid alid enamlaste kihutustööle ja üldisele valitsevale korralagedusele. Ülejäänud rahvusväeosade, sh 4. eesti jalaväepolgu, kohta pole aga samalaadseid järeldusi esitatud. Loetletud küsimuste vastused annaksid senisest terviklikuma pildi eesti rahvusväeosade olemusest.

Eesti polgust eesti diviisini

Aastatel 1914–16 otsis võimalusi rahvusväeosade loomiseks ennekõike Eesti poliitiline eliit, kuid edutult.⁹ Pärast Veebruarirevolutsiooni haarasid aga algatuse eesti soost sõdurid ja nooremohvitserid ning 12. aprillil

⁸ Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 140–148.

⁹ Kurvits, *Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918*. 1. *Eesti polk, I*, 20–24; Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 17.

1917¹⁰ pandi Tallinnas alus esimesele eesti rahvuslikule üksusele (hilisem 1. eesti jalaväepolk). Paraku tekkis peagi vastasseis rahvusmeelsete eesti sõjameeste ning vasakpoolse Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu vahel, mispeale tõmbasid keskvoimud pidurit. 7. mail käskis sõja- ja mereminister Aleksandr Kerenski peatada uute eesti üksuste loomise ja piirduda ainsa olemasoleva polguga.

Samal ajal koondusid eesti sõjaväelased üha kiirenevas tempos kodumaale ja peagi ei mahtunud saabunud mehed ära ei Rakveres paiknenud eesti polku ega selle juurde moodustatud koosseisudevälisesse marsipataljoni. Seega osutus uute väeosade formeerimine möödapääsmatuks. 18.–22. juunil Tallinnas peetud eesti sõjaväelaste I kongress otsustas nõuda sõjaväevõimudelt, et

“kohe esimene Eesti väekorpused [= armeekorpus] loodud saaks, mis osa põhja väerinnast oma kaitsta võtab. Kui sõjaministeeriumil [...] raske on täitsa uut Eesti korpust asutada, siis nõuab kongress, et hakataks mingisugusesse praegu olemasolevasse korpusesse plaanikindlalt Eesti sõjamehi täienduseks saatma [...] kuni korpused oma koosseisu poolt lõpulikult Eesti väekorpuseks muutub.”¹¹

Esialgu näis olukord lootusrikas. 12. juulil teatas sõjaministri abi kindralmajor Grigori Jakubovitš, et minister on andnud põhimõttelise nõusoleku komplekteerida Põhjarinde üks armeekorpus eestlastega. Õnnetuseks ei saanud “põhimõtteline nõusolek” olla tegeliku töö alus. Sama ebamääraseks jäi 26. juulil kõrgema ülemjuhatause peakorterist saabunud kinnitus, et Põhjarinde ülemjuhataja on volitatud lahendama ühe olemasoleva diviisi (NB! mitte enam armeekorpuse, vaid üksnes diviisi) “estoniseerimise” küsimust.¹² Lõpuks ei saanudki “eestistamisest” asja ning eestlastel tuli valida teine tee: nõutada edaspidi lube uute väeosade formeerimiseks. See oli märksa keerukam ja aeganõudvam.

Halvenev olukord armees (demoraliseerumine ja võitlusvõime langus) ning rindel (augusti lõpus hõivasid Saksa väed Riia ja oktoobri alguses Eesti saared) muutis väejuhatause vähemusrahvuste taotluste suhtes järeleandlikumaks. 7. oktoobril läkitas kõrgema ülemjuhataja staabiülem Piiterisse telegrammi, milles öeldi:

¹⁰ Kuupäevad on kuni 31. jaanuarini 1918 esitatud vana (Julius) kalendri ja alates 14. veebruarist 1918 uue (Gregoriuse) kalendri järgi.

¹¹ K. K-r [Karl Kider], “Kongress”, *Eesti Sõjamees*, 27.06.1917, 5.

¹² Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.R-1703.1.1, l. 6: Eesti sõjaväelaste ülemkomitee ja Eesti sõjaväeosade organiseerimise keskkomitee Petrogradi sõjaväeringkonna vägede ülemjuhatajale, 31.07.1917.

“Armee praeguse olukorra tõttu algavas talvekampanias on tunnistatud rahvuslikud formeeringud soovitavaks, et seeläbi: 1) kaoksid sunnielemendid formeerimisele; 2) formeerimine toimuks sõjaväeliste asutuste ja rahvuslike ühiskondlike sõjaväeliste organisatsioonide tihedas koostöös [...] Eriti kiireloomuline on Eesti formeeringute küsimus, millistest võib oodata eriti usaldusväärset sõjalist jõudu.”¹³

Selleks ajaks oligi eesti väeosade loomise küsimus edasi nihkumas. Septembri lõpus käskis Põhjarinde ülemjuhataja formeerida Tartus eesti tagavarapataljon¹⁴ ja kuu aega hiljem järgnes korraldus moodustada 2. eesti jalaväepolk¹⁵. Ühtlasi andis Peeter Suure merekindluse komandant loa koondada Tallinnas viibinud eesti sõjamehed pataljoniks, millest kasvas välja Tallinna eesti üksik jalaväepolk (3. eesti jalaväepolk).¹⁶

Kuid eestlased taotlesid jätkuvalt enamat. Suvisel kongressil valitud Eesti sõjaväelaste ülemkomitee esindaja Jaan Riisenberg kohtus 28. septembril Põhjarinde staabiülemla ning nõudis “esimese ja teise polgu ühendamisest brigaadiks ning selle järele 3da ja 4da polgu formeerimisele asuda, neid iseseisvaks Eesti divisiaks ühendada ning viibimata ka kõikide spetsiaal väeosade asutamisele asuda, mis divisia juures olemas”. Kuna staabiülem kinnitas, et uute rahvusväeosade asutamine eeldab Ajutise valitsuse poliitilist otsust, siis soovitas Riisenberg ülemkomiteel nõuda valitsuselt 3. ja 4. eesti jalaväepolgu, eesti suurtükiväebrigaadi, eesti ratsaväebrigaadi ja eesti inseneriväeroodu formeerimist ning kõigi eesti väeosade ühendamisest rahvusdiviisiks.¹⁷

Eesti sõjaväelaste ülemkomitee kõrval olid rahvusväeosade loomisega seotud veel mitmed teised sõjameeste ühendused. Erilist aktiivsust näitas üles Peterburis asutatud Eesti sõjaväeosade organiseerimise keskkomitee, mis suhtles keskvõimudega ülemkomiteest mööda minnes ja viimast oma sammudest teavitamata. Muuhulgas otsustas keskkomitee oktoobri alguses pöörduda sõjainistri poole nõudmisega formeerida 3. eesti Lembitu jalaväepolk ja 4. eesti Wambola jalaväepolk, kusjuures mõlemad väeosad

¹³ Venemaa Riiklik Sõjaajaloo Arhiiv (edaspidi RGVA).2003.2.335, l. 89–93: Kõrgema ülemjuhataja staabiülem sõjainisteeriumile, kindralstaabile ja Petrogradi sõjaväeringkonna juhatusele, 07.10.1917.

¹⁴ RGVA.2031.2.53, l. 117: Põhjarinde vägede ülemjuhataja käskkiri nr 746, 24.09.1917.

¹⁵ RGVA.2003.2.335, l. 77: Kõrgema ülemjuhataja staabiülemla käskkiri, 30.10.1917. Sama käskkirjaga nimetati senine eesti jalaväepolk ümber 1. eesti jalaväepolguks.

¹⁶ RA, ERA.R.1703.1.1, l. 97: Keiser Peeter Suure merekindluse komandandi päevakäsk nr 50, 06.10.1917; Ago Pajur, “3. Eesti polk”, *Artiklite kogumik*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 9 (Tartu, Eesti Ajalooarhiiv: 2002), 110–111.

¹⁷ RA, ERA.R-1703.1.1, l. 82: Lipnik Riisenberg Eesti sõjaväelaste ülemkomiteele, 29.09.1917.

kavatseti moodustada väljaspool Eestit.¹⁸ Petrogradi sõjaväeringkonda kavandatud formeerimised teadaolevalt aga ei realiseerunud. Üks põhjus võis olla ülemkomitee eelistus moodustada uued väeosad Eesti pinnal.¹⁹ Vast olulisemaks takistuseks kujunes aga enamlik Oktoobripööre, millega kaasnes hulgaliselt segadusi nii tsiviilsektoris kui ka sõjaväes.

Kõigele vaatamata jätkas ülemkomitee ettevalmistusi eesti diviisi loomiseks. Muuhulgas leiti sobivad kandidaadid diviisi ülema ja staabiülema kohale: alampolkovnikud Johan Laidoner ja Jaan Soots, kes mõlemad olid lõpetanud kindralstaabi akadeemia ja teeninud kõrgetes staapides.²⁰ Muide, Petrogradi keskkomitee oli taas eriarvamisel, kuna kavatses pakuda Laidonerile diviisi staabiülema ja Sootsile diviisi intendandi kohta ning soovitas määrata diviisiülemaks hoopiski kindralmajor Tõrvandi ja tema abiks kindralmajor Lepa.²¹

Alampolkovnik Soots jõudis kodumaale novembri keskpaigas ja sõitis viivitamatult kõrgema ülemjuhataja peakorterisse lootuses hankida luba eesti diviisi asutamiseks. Kuna Soots saabus Magiljovi 20. novembril – päeval, mil enamlikud madrused tapsid ülemjuhataja staabiülema kindrallieutenant Nikolai Duhhonini –, siis jäi luba saamata.²² Edu tõi sõit Põhjarinde staapi, Pihkvasse. Rindejuhatuses oli koostatud eesti diviisi loomise käskkirja projekt, mis ootas vaid rindejuhataja allkirja.²³ Mingil viisil õnnestus Sootsil saada projektile ääremärkus “Originaalile on alla kirjutatud Põhjarinde juhataja kindral Novitski” ning just selle õiguslikult vägagi kaheldava dokumendi alusel määras rinde tagavara- ja maakaitsevägede inspektor Sootsi diviisiülema ajutiseks kohusetäitjaks.²⁴

¹⁸ RA, ERA.R-1703.1.1, l. 86 ja 133: Eesti sõjaväeosade organiseerimise keskkomitee koosolekute protokollid, 03. ja 20.10.1917.

¹⁹ RGVIA.2031.2.53, l. 206: Lipnik Riisenberg Põhjarinde tagavara- ja maakaitsevägede inspektorile, 18.11.1917.

²⁰ Konstantin Päts, “Tulek Eesti rahvuslikkudesse väeosadesse”, *Johan Laidoner: Mälestusi kaasaeglasilt* (Tallinn: AS “Ühiselu” trükk, 1934), 40–42.

²¹ RA, ERA.R-1703.1.1, l. 98: Eesti sõjaväeosade organiseerimise keskkomitee koosoleku protokoll, 06.10.1917. Olematute kindralite Tõrvandi ja Lepa all peeti ilmselt silmas alampolkovnik Jaan Tõrvandit ja kindralmajor Johan Lepikut.

²² Oskar Kurvits, “Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. a.”, *Vabadussõja Tähistel*, 4/5 (1939), 134–135.

²³ RGVIA.2031.2.53, l. 197: Põhjarinde vägede ülemjuhataja päevkäsk (projekt), datmata.

²⁴ Kurvits, “Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. a.”, 135.

4. eesti jalaväepolgu süünd

4. eesti jalaväepolgu moodustamise alus oli eesti diviisi ülema kohusetäitja Jaan Sootsi päevakäsk 6. detsembrist 1917. Selle kaheksandas paragrahvis öeldi: “Määrán 4. eesti jalaväepolgu ajutiseks ülemaks 1. eesti jalaväepolgu kapten VAHTRAMÄE. Formeerimiskohaks Rakvere linn. Polgu kaadriks viia nimetatud polku üle kõik Rakvere maakonnas paiknevad Tallinna eesti üksiku jalaväepolgu roodud.”²⁵

POLGU JUHTKOND. 4. eesti jalaväepolgu ülema ametikohale määratud kapten Hendrik (Heinrich) Vahtramäe (1886–1941) oli omandanud 1911. aastal Moskva ülikooli õigusteaduskonnas juristi kutse ja töötanud lühikest aega Tallinnas vandeadvokaadi abina. Ilmasõja puhkedes kutsuti ta reservohvitserina (lipnikuna) väeteenistusse ja saadeti 14. Siberi kütipolgu ridades rindele. Vahtramäe tõusis kolme sõja-aastaga nooremohvitserist pataljoniülemaks ja lipnikust kapteniks ning teenis rindeohvitseri “tavaautasude” (Püha Anna IV ja III järgu ning Püha Stanislavi III järgu teenetemärgid) kõrval välja Vene ohvitserkonnas kõige kõrgemalt hinnatud Püha Georgi IV järgu ordeni²⁶ “selle eest, et ta ööl vastu 14.02.1915 ületas oma rooduga Moravka jõe ning haaras Przasnyszis asuvat Saksa üksuse vasakut tiiba, sundides seda taanduma. Rünaku käigus saadi sõjasaagiks üks kuulipilduja”²⁷. 9. juunil 1917 liitus kapten Vahtramäe 1. eesti jalaväepolguga ja nimetati peagi polgu III pataljoni ülemaks.²⁸ Novembris 1917 keskendus Vahtramäe pataljoni avaliku korra tagamisele Haapsalus ja selle ümbruses.

Kapten Vahtramäe mälestuste kohaselt kutsuti ta 6. detsembril Haapsalust Tallinna, eesti diviisi staapi, kus ta sai Sootsilt korralduse sõita Rakverre ja alustada 4. eesti jalaväepolgu formeerimist. Vahtramäe olivat üritanud määrämist vaidlustada, viidates oma puudulikele oskustele ja kogemustele staabitöös, ent käsk jäi muutmata. Küll aga lubas Soots saata Vahtramäele toeks kogenud kaadriohvitseri polkovnik Ernst Limbergi, kelle määras polgu majandusjaoskonna ülemaks (majandusülemaks). Lubadusest julgustatud Vahtramäe pöördus tagasi Haapsallu ja kauples 1.

²⁵ RA, ERA.3581.1.4, l. 3: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 2, 06.12.1917.

²⁶ Jaak Pihlak, Mati Strauss, Ain Krillo, *Eesti Vabaduse Risti kavalerid* (Viljandi: Vabadussõja Ajaloo Selts: Viljandi Muuseum, 2016), 805–806; Toomas Anepaio, *Kohutunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940: biograafiline leksikon* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017), 318–319.

²⁷ Georgi ordeni kavalerid Eestis, https://www.ra.ee/apps/georgi/html/eestacle_elu-lood.html#vahtramae (21.04.2022).

²⁸ Kurvits, *Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. 1. Eesti polk, I 140 ja lisa* “1. Eesti polgu isiklik koosseis 12.IV.17.–14.IV.18.”, 9.

eesti polgu ülemalt polkovnik Ernst Põdralt välja loa võtta endaga Rakverre kaasa kümme konna vilunud kirjutajat. Tõstmaks nende autoriteeti ülendati kirjutajad Jaan Raabe ja August Vaino sõjaväeametnikeks (sõja-aegseteks ametnikeks).²⁹

Enda sõnul jõudis Vahtramäe Rakverre 12. või 13. detsembril ja alustas viivitamatult polgu formeerimist. Esimene polgule antud päevakäsk ei ole arhiivis säilinud ja nii jääb selle ilmumise päev – mis võiks olla polgu sünnipäevaks³⁰ – teadmata. Ametliku raporti kohaselt asus Vahtramäe polguülema kohuseid täitma 14. detsembrist.³¹

Ilmselt peeti Vahtramäe määramist polguülemaks ajutiseks lahenduseks, kuna sobilikumat kandidaati parasjagu ei leidunud. Samas oli selge, et Vahtramäe ettevalmistus, oskused ja kogemused, rääkimata auastmest, ei vastanud sedavõrd olulisele ametikohale. Tõsi, 26. novembril oli ka 3. eesti jalaväepolgu etteotsa tõusnud reservohvitser staabikapten Peeter Kann (samuti Georgi ordeni kavaler), kes teenis varem pataljoniülemana 1. eesti polgus, kuid tema vahetati 3. jaanuaril 1918 välja polkovnik Peeter Raudsepa vastu.³² Samuti kavatseti toimida 4. polgus ja 12. jaanuaril antigi diviisi päevakäsus teada, et uueks polguülemaks on nimetatud senine 13. Jerevani grenaderipolgu ülem polkovnik Gustav Piilberg.³³ Viimane oli tõepoolest avaldanud soovi teenida rahvusväeosades, kuid ei pääsenud mingil põhjusel kodumaale, vaid sattus Vene kodusõja keerdu ja hukkus valgete poolel võideldes.³⁴ Kuna Piilberg Eestisse ei jõudnud, siis jätkas polguülemana Vahtramäe – ajutisest ametist sai alaline.

Erinevalt tavapärasest puudus 4. eesti polgus polguülema abi. 29. jaanuari päevakäsuga nimetati küll polguülema abiks alampolkovnik August-Aleksander Kilk³⁵, kuid temagi takerdus Vene kodusõtta ja jõudis Eestisse alles 1920. aasta sügisel. Seetõttu kujunes kapten Vahtramäe lähimaks abiliseks polgu adjutant (staabiülem). Esimesena täitis adjutandi kohustusi lipnik Vladimir Kristman, kes nimetati ametisse arvatavasti polguülema

²⁹ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.,” 1246.

³⁰ 1928. aastal määras sõjaminister Nikolai Reek 5. jalaväerügemendi IV pataljoni (endine 4. jalaväepolk, hilisem 4. üksik jalaväepataljon) sünnipäevaks 6. detsembril 1917, st päeva, mil polkovnik Soots andis käsu polgu moodustamiseks (“Sõjaministri käskkiril nr 246, 19.06.1928”, *Sõdur*, 17/18 (1928), 868).

³¹ RA, ERA.3581.1.4, l. 9: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 8, 15.12.1917.

³² Pajur, “3. eesti polk”, 113.

³³ RA, ERA.3581.1.4, l. 28: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 25, 12.01.1918.

³⁴ RA, ERA.R-1702.1.4, l. 91: Nimekiril Eesti polkudes teenida soovivatest ohvitseridest eestlastest, dat-mata; Georgi ordeni kavalerid Eestis, https://www.ra.ee/apps/georgi/html/eestlaste_elulood.html#piilberg (21.04.2022).

³⁵ RA, ERA.3581.1.5, l. 48: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 41, 29.01.1918.

esimese päevakäsuga. Paar päeva hiljem, 17. detsembril, vahetas Kristmani välja leitnant Johannes Lutsar,³⁶ ent tema püsis ametis vaid kümme päeva ja pöördus tagasi 1. eesti polku. Seejärel astus adjutandi kohustesse uuesti lipnik Kristman,³⁷ kes kinnitati ühtlasi adjutantiks “seaduslikul alusel” (varem oli ajutine kohusetäitja).³⁸

Kolmas oluline juhtfiguur polguülema ja adjutandi kõrval oli majandusülem. Mäletatavasti oli Jaan Soots lubanud saata polgu majandust ja kantseleid juhtima polkovnik Limbergi. Virumaa mees Ernst Karl Johannes Limberg (1871–1938) oli 1890. aastal, pärast õpinguid Tallinna Aleksandri gümnaasiumis, astunud vabatahtlikuna Vene armeesse, lõpetanud Peterburi jalaväe junkrukooli ja teeninud Tallinnas 89. Valge mere jalaväepolgus. Ilmasõja tegi Limberg läbi pataljoniülemana, polgu majandusülemana ja polguülema abina, teenides välja mitu ordenit, Georgi mõõga ja polkovniku auastme.³⁹ Seega igati kogenud ohvitser.

Eesti diviisi 8. detsembri päevakäsk andis teada: “176. tagavara jalaväepolgu polkovnik Limberg lubatakse täitma 4. eesti jalaväepolgu majandusjaoskonna ülema kohustusi.”⁴⁰ Näib aga, et jagati laskmata karu nahka, sest Limberg polnud toleks ajaks veel Eestissegi jõudnud, mistap nimetas kapten Vahtramäe 17. detsembril majandusjaoskonna ülemaks staabikapten Gustav Kühnsi, kellel käskis samaaegselt alustada ka polgu I pataljoni formeerimist. Seeläbi kujunes kummaline olukord: I pataljoni ülem kapten Kühns hoolitses tegelikult polgu majanduse eest, I pataljoni juhtimisele asus 3. roodu ülem leitnant Viljam Liiv ja 3. roodu ülema ülesanded pandi roodu nooremohvitseri lipnik Martin Tennebergi õlule.⁴¹ Segadus lahenes aastavahetuseks: 23. detsembril raporteeris polkovnik Limberg diviisiülemale, et on saabunud tema käsutusse, 28. detsembril käskis Vahtramäe staabikapten Kühnsil polgu majandus ja kantselei Limbergile üle anda ning uuel aastal sai leitnant Liivist uuesti 3. roodu ülem ja lipnik Tennebergist roodu nooremohvitser.⁴²

Niisiis loksus polgu juhtkond aastavahetuseks enam-vähem paika: polguülem kapten Vahtramäe, majandusülem polkovnik Limberg ja adjutant

³⁶ RA, ERA.537.1.1, l. 3: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 3, 17.12.1917.

³⁷ RA, ERA.537.1.2, l. 9: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 1, 01.01.1918.

³⁸ RA, ERA.537.1.1, l. 22: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 17, 31.12.1917.

³⁹ Pihlak, Strauss, Krillo, “Eesti Vabaduse Risti kavalerid” 411–412; Georgi ordeni kavalerid Eestis, https://www.ra.ee/apps/georgi/html/eestlaste_elulood.html#limberg (21.04.2022).

⁴⁰ RA, ERA.3581.1.4, l. 4: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 3, 08.12.1917.

⁴¹ RA, ERA.537.1.1, l. 3: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 3, 17.12.1917.

⁴² RA, ERA.3581.1.4, l. 15: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 14, 27.12.1917; RA, ERA.537.1.1, l. 16 ja 22. Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 14 ja 17, 28. ja 31.12.1917.

lipnik Kristman. Olukord, kus polguülemaks oli reservohvitserist kapten ja tema alluvuses teenis majandusülemana kaadriohvitserist polkovnik, näib muidugi pehmelt öeldes kummaline ning tuleb nõustuda Vitali Lokiga, kelle hinnangul tulenes taoline lahendus kavatsusest asendada kapten Vahtramäe edaspidi polkovnik Piilbergiga.⁴³

16. detsembri päevakäsuga määras kapten Vahtramäe ametisse majandusülemale allunud kortermeistri (lipnik Anton Jairus) ja laekahoidja (alamleitnant Georg Vaher) ning mõni päev hiljem ka majandusjaoskonna asjaajaja (lipnik Johannes Ambos).⁴⁴ Uue aasta algul täienes polgu ametimeeste rida veelgi: polgu relvuriks nimetati insener-mehaanik Eduard Jürgens.⁴⁵ Veidi hiljem, jaanuari keskpaiku, vahetati seni majandusküsimustega tegelema ohvitserid välja sõjaväeametnike vastu: uueks kortermeistriks sai Friedrich Raamat, laekahoidjaks August Vaino ja majandusjaoskonna asjaajajaks Jaan Raabe.⁴⁶ Jaanuaris-vebruaris astusid teenistusse ka kaks (noorem)arsti: dr Tõnis Peterson ja dr Kangro.⁴⁷

POLGU STRUKTUUR. Polgu allüksuste formeerimise alguseks võib lugeda 16. detsembrist, mil nimetati ametisse tööroodu ülem alamleitnant Vassili Hendrikson, sidekomando ülem lipnik Karl Valdek ja komandandikomando ülem lipnik Nikolai Päts.⁴⁸ Järgmisel päeval määrati kohtadele I pataljoni (staabikapten Gustav Kühns) rooduülemad: 1. roodus alamleitnant Viktor Kurson, 2. roodus lipnik Georg Agger, 3. roodus leitnant Viljam Liiv, 4. roodus alamleitnant Karl Petri.⁴⁹ Veel päeva jagu hiljem sai kapten Viktor Liivak käsu formeerida II pataljoni ja seati ametisse järgmised kolm rooduülemat: 5. roodus alamleitnant Johannes Uuskam, 6. roodus leitnant Erik Nikolai, 7. roodus staabikapten Voldemar Karing.⁵⁰ 19. detsembril pandi alus ka 8. roodule (staabikapten Rudolf Uuk) ja kuulipildujakomandole (leitnant Aksel Vall).⁵¹

Seega koosnes 4. eesti jalaväepolk aastavahetuseks juhtkonnast, kahest pataljonist, tööroodust ning komandandi-, kuulipilduja- ja sidekomandodest. Pataljonid formeeriti kiiresti, sest sõdurid ei saanud polku mitte

⁴³ Loka, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 140–141.

⁴⁴ RA, ERA.537.1.1, l. 1 ja 9: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 2 ja 8, 16. ja 22.12.1917.

⁴⁵ RA, ERA.537.1.2, l. 16: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 8, 08.01.1918.

⁴⁶ RA, ERA.537.1.3, l. 43: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 13, 13.01.1918.

⁴⁷ RA, ERA.537.1.3, l. 9 ja 89: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 3 ja 34, 03.01. ja 15.02.1918.

⁴⁸ RA, ERA.537.1.1, l. 1: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 2, 16.12.1917.

⁴⁹ RA, ERA.537.1.1, l. 3: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 3, 17.12.1917.

⁵⁰ RA, ERA.537.1.1, l. 5: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 4, 18.12.1917.

⁵¹ RA, ERA.537.1.1, l. 6: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 5, 19.12.1917.

väikeste gruppidega, vaid Virumaal paiknenud Tallinna eesti üksiku jalaväepolgu ja eesti tagavarapataljoni allüksustena.⁵² Protsess pole küll tervikuna jälgitav, ent näiteks 18. detsembril arvati II pataljoni koosseisu senised Tallinna üksikpolgu 9. ja 10. rood (nüüdsest 4. eesti jalaväepolgu 5. ja 6. rood).⁵³ Sama on kinnitanud Hendrik Vahtramäe: “4. polgu aluskaadriks määrati Tartu tagavarapataljoni ja 3. Tallinna Eesti eraldipolgu Virumaal asuvad roodud.”⁵⁴

Kuna toona pidid kõik jalaväepolgud koosnema kolmest pataljonist, siis anti 3. jaanuaril 1918 käsk liita Rakvere polguga Paides paiknenud 2. eesti jalaväepolgu III pataljon.⁵⁵ Selle nn Paide eesti pataljoniga seotud asjaolud nõuavad lähemat selgitust. 21. novembril 1917 oli Tallinna eesti üksiku jalaväepolgu II pataljoni ülem kapten Jaan Maide saanud korralduse alustada Paides 2. eesti jalaväepolgu formeerimist. Rahvusdiviisi asutamise tõttu aga plaanid muutusid ja 2. polgu allüksuste moodustamine kandus Viljandisse, kuhu asus ka uueks polguülemaks määratud polkovnik Johan Unt. Kapten Maide juhtimisel Paides loodud väeosa reorganiseeriti 2. eesti jalaväepolgu III pataljoniks. Veidi hiljem kujundati aga Pärnus asunud eesti sõjameestest veel üks 2. jalaväepolgu pataljon (nn täienduspataljon), mis läbi tõusis 2. eesti jalaväepolgu pataljonide arv neljani. Sellel põhjusel otsustatigi allutada kapten Maide Paide pataljon, samuti Paides formeeritud jalaluurekomando (staabikapten Karl Bachmann) ja väike orkester 4. eesti polgule.⁵⁶ Nii pataljoni (nüüdsest 4. eesti jalaväepolgu III pataljon) kui ka luurekomando ja orkestri asukohaks jäi edaspidigi Paide.

Mingi osa sõduritest lisandus 4. polku siiski ka väiksemate gruppidega või lausa ükshaaval ning neid mehi kasutati, et komplekteerida uusi allüksusi. Jaanuaris lisandus polku kuus komandot: 9. jaanuaril käskis polguülem moodustada kaevikkahurite komando (leitnant Ernst Uulberg), 18. jaanuaril Colt-kuulipildujakomando (staabikapten Ilves), õppekomando (staabikapten Artur Saueselg) ja sapöörikomando (leitnant Karl Sass) ning

⁵² RA, ERA.3581.1.4, l. 3 ja 15: Päevakäsud 1. eesti jalaväediviisile nr 2 ja 14, 06. ja 27.12.1917.

⁵³ RA, ERA.537.1.1, l. 5: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgu nr 4, 18.12.1917; RA, ERA.537.1.1, l. 10: Tallinna eesti üksikust jalaväepolgust saabunud ja 5. roodu arvatud sõdurite nimestik, 22.12.1917; RA, ERA.537.1.2, l. 12–13: Tallinna eesti üksikust jalaväepolgust saabunud ja 6. roodu arvatud sõdurite nimestik, 02.01.1918.

⁵⁴ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.,” 1247.

⁵⁵ RA, ERA.3581.1.4, l. 20: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 18, 03.01.1918.

⁵⁶ Ago Pajur, “Kui Lembitu polk oli Sakala malev”, *Viljandi Muuseumi aastaraamat 2001* (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2002), 106–109.

täpselt määratlemata ajal 2. Maksim-kuulipildujakomando (staabikapten Rudolf Kivilo) ja ratsaluurekomando (leitnant Viljam Liiv).⁵⁷

Polgu 27. jaanuari päevakäsus avaldati juhtivkoosseisu nimekiri, millest selgub üldjoontes väeosa toonane struktuur. Polku kuulus kolm pataljoni (igas pataljonis neli roodu ja igas roodus neli rühma), töörood (kolm rühma) koos I järgu voriga ning kümme komandot: kolm kuulipildujakomandot (kaks 3rühmalist Maksim-komandot ja üks 2rühmaline Colt-komando), kaevikkahurite komando, komandandikomando, sapöörikomando, sidekomando, õppekomando, ratsaluurekomando ja jalaluurekomando (viimane Paides).⁵⁸

Jaanuari lõpus kujunesid kirjutajate komando, muusikakomando (kapellmeister Nurm)⁵⁹ ja polgukohus. Polgukohtu moodustasid neli ohvitseri ja 12 sõdurit eri (aga mitte kõigist) allüksustest, kohtu esimeheks oli lipnik Richard Kleis ja tema abiks lipnik Oskar Suursööt.⁶⁰ Lisaks kuulusid 4. eesti polgu koosseisu leivaküpsetus (lipnik Johannes Ambos), saapatöökoda (lipnik Mäe), pood (alamleitnant Karl Petri), raamatukogu (lipnik August Tiltinis-Lavtsevitš) ja ambulatoorium, samuti mitmed laod: relva-, laskemoona-, toidu-, kraami- ja loomasööda ladu.⁶¹ Polgu staap ja ohvitseride kasiino paiknesid Põhja võõrastemajas (Pikk 38).

ISIKKOOSSEIS. 4. eesti polgu dokumendid ei võimalda jälgida väeosa isikkoosseisu muutumise dünaamikat, kuna päevakäskude lisadena esitatud sõdurite nimekirjad ei ole enamasti säilinud. Detsembrist 1917 on taolised nimestikud olemas vaid 5. ja 6. roodu kohta, kus leidis kokku 420 sõdurit.⁶² Veebruari teisest poolest on teada arvandmed III (Paide) pataljoni kohta: pataljoni kuulus toona 549 meest.⁶³ Järjekindlalt hakati saabunud sõdurite

⁵⁷ RA, ERA.537.1.2, l. 26: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 9, 09.01.1918; RA, ERA.537.1.3, l. 55 ja 78: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 18 ja 27, 18. ja 27.01.1918.

⁵⁸ RA, ERA.537.1.3, l. 78: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 27, 27.01.1918; vt ka Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 262–264.

⁵⁹ RA, ERA.537.1.3, l. 104: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 42, 23.02.1918; Peeter Saan, *Eesti riigimuusika ja sõjaväeorkestrid: kujunemine ja areng aastatel 1918–1940* (Tartu: Elmatar, Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2008), 61.

⁶⁰ RA, ERA.537.1.3, l. 74: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 26, 26.01.1918; Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 141, 261.

⁶¹ RA, ERA.537.1.1, l. 22: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 17, 31.12.1917; RA, ERA.537.1.3, l. 51, 55 ja 100: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 16, 18 ja 39, 16.01., 18.01. ja 20.02.1918.

⁶² RA, ERA.537.1.1, l. 10: Tallinna eesti üksikust jalaväepolgust saabunud ja 5. roodu arvatud sõdurite nimestik, 22.12.1917; RA, ERA.537.1.2, l. 12–13: Tallinna eesti üksikust jalaväepolgust saabunud ja 6. roodu arvatud sõdurite nimestik, 02.01.1918.

⁶³ RA, ERA.537.1.3, l. 97–99: Paide pataljoni sõdurite nimekiri, 19.02.1918.

arvu päevakäskudes märkima alates 10. jaanuarist ja kuni 24. veebruarini kanti sel moel väeosa nimestikku 651 meest. Kuna aga säilinud pole ka kõik päevakäsud, siis ei anna needki andmed tõest pilti meeskonna arvukusest. Lihtne liitmistehe 420 (5. ja 6. rood) + 549 (III pataljon) + 651 (vahemikus 10.01.–24.02. saabunud) lubab väita, et polku võeti teenistusse vähemalt 1654 sõdurit. Mõistagi ei vasta osaliste andmete summeerimisel saadud tulemus ligilähedaseltki tegelikkusele.

Paralleelselt meeste saabumisega toimus ka nende äravool. Seda esma-joones seoses Vene armee demobiliseerimisega, mis sai alguse vahetult enne Oktoobripööret ja hoogustus järgnenud kuudel kiiresti: novembrisetsembris 1917 otsustati vabastada teenistusest kolm aastakäiku, jaanuaris 1918 kaheksa ja veebruaris veel kolm. Lisaks kästi saata tsiviilellu kõik kooliõpetajad, insenerid, tehnikud ja üliõpilased.⁶⁴ 4. eesti polgust demobilisatsiooni korras vabastatud sõdurite kogu arv jäi siiski tagasihoidlikuks – teadaolevalt arvati jaanuaris 1918 polgust välja vaid 48 vanemaelist meest (aastate 1902–07 kutsealused).⁶⁵

Teadmata hulk mehi viidi üle teenistusse teistesse rahvusväeosadesse. Seejuures jääb vastuseta küsimus, kas või mil määral seonduisid need ümberpaigutused territoriaalse komplekteerimise põhimõtetega, mille järgi kavatseti 4. eesti polk mehitada eeskätt Virumaalt ja Järvamaalt pärit sõjaväelastega, samas kui kaugemalt teenistusse kutsutud mehed tulnuks suunata teistesse rahvusväeosadesse. Üldjuhul püüti eesti polkudes territoriaalset komplekteerimisviisi rakendada, ent 4. polgu kohta puuduvad taaskord andmed, mis lubaksid midagi kindlat väita.

Mõistagi vajas polk sõdurite kõrval ka ohvitseri. Esimesed 21 ohvitseri kanti väeosa nimekirja kapten Vahtramäe 16. detsembri päevakäsuga. Neist üheksa olid varem teeninud Tartus eesti tagavarapataljonis ja kuus Tallinna eesti üksikus jalaväepolgus. Ülejäänud kuus aga saadeti polku eesti diviisi staabist, kusjuures nende seas olid nii polgu adjutant kui ka esimeste allüksuste ülemad. Neli tagavarapataljonist saabunud ohvitseri loeti kohaloluks alates 28. novembrist, ülejäänud ajavahemikus 4.–16. detsembrini.⁶⁶

Esiotsa saabusidki ohvitserid peamiselt teistest rahvusväeosadest. Arvukaim üleviimine leidis aset diviisi 8. detsembri päevakäsuga, mille kohaselt lähetati 3. eesti polgust Rakverre korruga 25 ohvitseri (sama päevakäsu alusel loovutas 3. eesti polk 26 ohvitseri ka 2. eesti polgu komplekteerimiseks). Detsembri lõpu poole hakkas aga diviisi juhatus suunama Rakverre

⁶⁴ Mark Molodtšygin, *Krasnaya Armija: rozhdenie i stanovlenie 1917–1920 gg.* (Moskva, 1997); E. Gorodetskii, “Demobilizatsiya armii v 1917–1918 gg.,” *Istoriya SSSR*, 1 (1958), 3–31.

⁶⁵ RA, ERA.537.1.3, l. 39–78: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 12–27, 12.–27.01.1918.

⁶⁶ RA, ERA.537.1.1, l. 1: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 2, 16.12.1917.

ohvitseride paljudest Vene väeosadest. 18. jaanuaril kasvas polgu ohvitserikond taas korraga 20 mehe võrra, kuna polguga liideti III (Paide) pataljon.⁶⁷

Kokku kanti polgu päevakäskudest läbi 109 ja diviisi päevakäskudest koguni 128 ohvitseri, kes olid määratud Rakvere polku teenistusse. Kuna koosseisude järgi pidanuks jalaväepolgus teenima 74 ohvitseri, siis oli Rakvere polk ohvitseride poolest ülekomplekteeritud. Seda isegi juhul, kui arvestada, et mitte kõik polku saadetud ohvitserid (sh polguülema abi alampolkovnik Kilk) ei jõudnud sihtpunkti, vähemalt seitse ohvitseri vabastati teenistusest (kas kooliõpetajatena, vanuse tõttu või mõnel muul põhjusel) ja kuus nooremohvitseri loeti ametlikult väejooksikuteks.

Ehkki olemasolevad andmed ei luba öelda, kui suureks 4. eesti jalaväepolk kasvas, võib väita, et selle komplekteerimine jäi enne Eesti iseseisvuse väljakuulutamist pooleli. Jaanuari keskel Balti laevastiku maavägede juhatasele esitatud ettekandes kinnitati, et 1., 2. ja 4. eesti polgus puudus igaühes umbes tuhat meest ning eesti diviis tervikuna polnud lahinguvõimeline.⁶⁸ Ka Eesti Vabariigi esimene sõjaminister kindralmajor Andres Larka väitis hiljem Maanõukogu liikmetele, et Saksa vägede tuleku eel Eesti mandriossa oli “täiesti formeeritud” ainult 1. eesti polk, kuna kõik “teised olid alles formeerimisel”.⁶⁹

VARUSTUSE HANKIMINE. Isikkoosseisu komplekteerimisest ehk keerukamaski kujunes polgu varustamine kõige vajalikuga. Oli ju Venemaa sattunud sõja ja revolutsiooni tõttu majanduskatastroofi äärelle ning hädavaajalikust varustusest tundsid puudust isegi rindeüksused, kõnelemata loomisjärgus uutest väeosadest, mille võitlusvõimesse suhtuti üpris skeptiliselt.

Rakvere polgu varustamise kohta leidub materjale napilt, aga küllap toimus see enam-vähem sarnaselt teiste eesti rahvusväeosadega ja arvatavasti tuli rinda pista ka samade probleemidega. Varustusraskuste põhjused olid seejuures nii objektiivsed – ladude kaugus, transpordi desorganiseeritus, varustuse nappus – kui ka subjektiivsed – poliitilised ja rahvuslikud erimeelsused, vahav bürokraatia jms.

Mõnevõrra hõlbustas olukorda rahvusdiviisi olemasolu, kuna selle juhatuse püüdis omalt poolt raskuste ületamisele kõigiti kaasa aidata. Muuhulgas

⁶⁷ RA, ERA.3581.1.4, l. 34: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 30, 17.01.1918; RA, ERA.537.1.3, l. 55: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 18, 18.01.1918.

⁶⁸ Venemaa Riiklik Sõjamerelaevastiku Arhiiv (edaspidi RGAVMF).353.1.25, l. 336: Peeter Suure merekindluse staap Balti laevastiku maavägede juhatajale, 15.01.1918.

⁶⁹ “Sõjaministri aruanne, 23.11.1918”, *Eesti Vabariigi sisepoliitika 1918–1920: dokumentide kogumik* (Tallinn: Umara, 1999), 349–350.

kästi 1. eesti polgul laenata nn artellisummadest teistele rahvusväeosadele raha, et hankida vajalikku varustust. Summad olid igati märkimisväärsed: diviisi juhatusele 20 000, 3. eesti polgule 25 000, 2. eesti polgule 30 000 ja 4. eesti polgule 35 000 rubla.⁷⁰ Tõenäoliselt pärinesid need rahad eesti seltside ja ühistute ning üksikisikute annetustest ja korjandustest.

Mõningaid väiksemaid annetusi tehti ka otse Rakvere polgule, näiteks andis Tudulinna muusika selts üle 300 rubla.⁷¹ Muidugi ei katnud korjanduste kaudu laekunu ligilähedaseltki vajadusi ja põhiliseks rahastusallikaks jäi ikka Vene riigi sõjaväeametkond. Näib, et rahakraanide käsutajatega suudeti seada sisse normaalsed suhted, sest kui 2. eesti polgu sõjamehed polevat saanud kogu teenistusaja vältel kopikatki palka, siis Rakveres maksti ainuüksi juhtivkoosseisule jaanuarikuu jooksul 23 755 rubla.⁷²

Ka meeskonna majutus ei tekitanud ületamatuid raskusi, ehkki suure osa sobilikest hoonetest ja ruumidest olid hõivanud Virumaal paiknenud 49. armeekorpuse väeosad. Sellele vaatamata leidis põhiosa polgu I pataljoni ja komandodest peavarju Rakveres. Seevastu II pataljoni roodudel tuli asuda mitmetesse mõisatesse maakonnakeskusest kaugemal.⁷³

Varustust saadi eri allikatest, kusjuures esialgu oli taas märkimisväärne tähtsus teiste rahvusväeosade abil. 21. detsembril moodustas polguüleml komisjoni, et võtta eesti diviisilt vastu intendandivarustus, ning käskis ühtlasi arvata moonale Tallinna eesti polgust saadud 48 voorihobust.⁷⁴

22. detsembril väljastati Daugavgrīva (Ust-Dvinsk) intendandilaost II pataljoni ülemale kapten Viktor Liivakule polgu tarvis 250 varustuskomplekti, mis koosnesid sinelist, vöörihmast, alussärgist ja -pükstest, jalarätidest, käterätist ja taskurätist ning lisaks sisaldasid veel 215 paari saapaid, 50 paari pükse, 50 pealissärki (gümnastjorkat), 50 mütsi, 50 mütsi kokardi ja 50 katelokki.⁷⁵ See oli muidugi vaid veetilk meres, sest ainuüksi 5. rood vajanuks 250 aluspesukomplekti, 220 paari jalarätte, 220 paari kindaid, 220 käterätti, 220 taskurätti, 55 paari pükse, 55 pealissärki, 50 sinelit, 50 vöörihma, 45 paari saapaid, 30 talvemütsi.⁷⁶ Säilinud on ka mõned nõudekirjade mustandid – ülipikad loetelud esemetest, mida polk vajas (alates labidatuppedest ja lõpetades padrunikaarikutega).⁷⁷

⁷⁰ RA, ERA.3581.1.4, l. 12: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 11, 20.12.1917.

⁷¹ RA, ERA.537.1.2, l. 72: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 31, 31.01.1918.

⁷² RA, ERA.537.1.2, l. 72: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 31, 31.01.1918.

⁷³ Vahtramäe, "4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.", 1247; Lökk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 143.

⁷⁴ RA, ERA.537.1.1, l. 8: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 7, 21.12.1917.

⁷⁵ RA, ERA.537.1.6, l. 3: Saadud varustuse nimekiri, 22.12.1917.

⁷⁶ RA, ERA.537.1.6, l. 4–5: Andmed 5. roodus vajatavatest vormiesemetest, 30.12.1917.

⁷⁷ RA, ERA.537.1.6, l. 17–19, 21: Nõudekirjad, dat-mata.

4. jaanuaril läkitati Pääsküla raudteejaama järjekordne komisjon (II pataljoni ülem kapten Viktor Liivak, 1. kuulipildujakomando ülem leitnant Aksel Vall, sidekomando ülem lipnik Karl Valdek ning polgukomitee liikmed Viitmann ja Laasimir) koos 59 sõduriga, kellele tehti ülesandeks võtta üle 174. jalaväepolgu varustus.⁷⁸ Pole teada, millist varustust tookord õnnestus hankida, ent kindlasti saadi kõige muu hulgas 152 voorihobust.⁷⁹

Nähtavasti jätkas sama komisjon tegevust edaspidigi, sest jaanuari lõpus kandis kapten Liivak polguülemale ette, et Tallinnast on Rakverre saadetud viis vagunit vormirõivaste, hoburiistade ja muu varustusega.⁸⁰ 18. veebruaril aga allkirjastasid kapten Liivak, leitnant Vall ja polgukomitee liige Viitmann akti, millega kinnitasid, et on Tallinna kindlustatud rajooni intendandilt saanud polgu tarbeks 3650 talvemütsi, 3650 paari vatipükse, 1000 vatijopet, 1000 sinelit, 3650 paari suvepükse, 7300 paari jalarätte, 3650 seljakotti, 3650 välipudelit, 1825 katelokki, 3650 püssirihma, 2000 vöörihma, 3300 käterätti, 400 paari saapaid ja palju-palju muud, mida pole siinkohal mõistlik üles lugeda.⁸¹

22. jaanuaril käskis polguülem moodustada veel kolm komisjoni, millest üks pidi võtma vastu hobuseid, teine riidevarustust ja kolmas suurtükiväevarustust.⁸² Mõni päev hiljem moodustati aga Paide pataljonis kaks komisjoni, et võtta üle varustust 510. ja 512. jalaväepolkudele.⁸³

Eelnenust ei tohiks küll järeldada, et varustusprobleemid lahenesid hõlpsalt, kuid näib, et kõige olulisem suudeti teiste eesti rahvusväeosade, likvideeruvate või Eestist lahkuvate Vene üksuste ja Vene sõjaväeladude varudest hankida. Tõenäoliselt jäi tõsisemaks lahendamata probleemiks, nagu teisteski eesti väeosades, meeste varustamine jalanõudega.

Täielikult puuduvad andmed polgu relvastuse kohta, kuid analoogia põhjal teiste eesti üksustega võib oletada, et see koosnes peaaesjalikult jaapani päritolu Arisaka vintpüssidest, millele lisandusid kuulipildujakomandodes raskekuulipildujad Maksim ja Colt ning kaevikkahurite komandos pommi- ja miinipildujad.

IGAPÄEVAELU POLGUS. Millega tegeleb suure sõja ajal tagalas moodustatav uus väeosa iga päev lisaks sellele, et formeerib allüksusi, komplekteerib

⁷⁸ RA, ERA.537.1.3, l. 11: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 4, 04.01.1918; RA, ERA.537.1.2, l. 16: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 8, 08.01.1918.

⁷⁹ RA, ERA.537.1.1, l. 74: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 26, 26.01.1918.

⁸⁰ RA, ERA.537.1.6, l. 23–24: Kapten Liivak 4. eesti jalaväepolgu ülemale, 26. ja 31.01.1918.

⁸¹ RA, ERA.537.1.6, l. 30: Akt nr 15, 18.02.1918.

⁸² RA, ERA.537.1.3, l. 66: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 22, 22.01.1918.

⁸³ RA, ERA.534.1.47, l. 21: Paide pataljoni komitee koosoleku protokoll nr 5, 26.01.1918.

meeskonda ning hangib relvastust ja varustust? Küllap võib sellele küsimusele anda mitmeid vastuseid, ent üldjuhul võiksid esmatähtsad valdkonnad olla meeste õpetamine, kasvatamine ja distsiplineerimine.

Igatahes nõudis eesti diviisi ajutine ülem alampolkovnik Soots juba teises päevakäsus, et kõikides üksustes, kus olukord seda võimaldab, teostataks väljaõpet.⁸⁴ Kuivõrd suudeti tegelikult isikkoosseisu väljaõppele pühenduda, jääb siiski selgusetuks. Teadaolevalt oli 1. eesti polgus 1917. aasta suvel korraldatud õppusi küllalt reeglipäraselt ja märkimisväärse mahus. Tänu sellele kujunes polgu võitlusvõime tuntuvalt kõrgemaks Vene armee tollasest keskmisest, ehkki kaugeltki mitte võrdväärseks sõjaelsete aastatega. Õppuste tulemuslikkust vähendasid nii varustusraskused kui ka sõdurkonna kirev koosseis – kogenud “rindehuntide” kõrval leidis hulk “tagalarotte” –, samuti ühiskonnas levinud sõjatüdimus. Andmed väljaõppe korraldamise kohta 2. eesti polgus puuduvad ja näib, et väeosa juhtkond keskendus pigem varustusprobleemide lahendamisele ning poliitilisele laveerimisele rahvuslike jõudude ja enamlaste vahel. Ka puuduvad teated reeglipärasest õppustest 3. eesti polgus ja eesti tagavarapataljonis ning kui arvestada, et nimetatud väeosad olid õige aldis enamluse laostavale mõjule, siis on üpris tõenäoline, et väljaõpet ei suudetudki käivitada – vähemalt mitte arvestataval tasemel.

9. jaanuari päevakäsus nõudis kapten Vahtramäe, et õppusi peetaks iga päev, alustades hommikul kell 9 võimlemisega, millele järgneks kell 10 relvaõpe ja pärastlõunal garnisonimäärustikuga tutvumine. Ühtlasi käskis polguülem korraldada igal hommikul loenduse, rõhutades, et osalus on kohustuslik kõigile sõduritele ja ohvitseridele.⁸⁵ Muidugi ei tähenda käsu andmine veel selle täitmist, kuid tundub, et Rakveres suudeti säilitada vähemalt elementaarset distsipliini, mistap tohiks oletada, et mingis mahus peeti õppusi ka tegelikkuses.

Muidugi polnud distsipliinimured ka 4. eesti polgus tundmatud, hõlmates isegi ohvitseri. Kapten Vahtramäe manitses alluvaid:

“Olen märganud, et paljud juhid ei täida minu korraldusi, näiteks mitmesuguste andmete, nimekirjade, päevakavade, eriti õppuste kavade, esitamise kohta õigeaegselt, mis on äärmiselt lubamatu ja muudab polgu formeerimistööd võimatuks, raskendades ka kantselai tegevust. Tuletan meelde, et korraldusi ei anta ajaloo tarvis, vaid täitmiseks ning nõuan

⁸⁴ RA, ERA.3581.1.4, l. 3: Päevakäsk 1. eesti jalaväediviisile nr 2, 06.12.1917.

⁸⁵ RA, ERA.537.1.2, l. 26: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 9, 09.01.1918.

nende täpset täitmist. Vastasel juhul võetakse süüdlased vastutusele – kuni endisesse väeossa tagasi saatmiseni.”⁸⁶

Kõigis rahvusväeosades püüti võimalust mööda pöörata tähelepanu meeskonna kultuurilistele ja hariduslikele vajadustele. Mida Rakveres selle asjus täpsemalt ette võeti, on andmete puudusel raske öelda, kuid midagi ilmselt toimus. Vähemalt näib sellele viitavat 12. jaanuari päevakäsk, milles öeldi: “Kõik polgu kasuks korraldatavad näitemängud ja lõbustusõhtud peavad olema korraldatud ainult minu teadmisel ja polgukomitee loal.”⁸⁷ Küllap võib taolise kasvatustööga seostada ka polgu raamatukogu asutamist, mis sellest, et Vitali Loki hinnangul kujutas raamatukogu enesest vaid tagasihoidlikku lugemisnurka.⁸⁸

Veidi rohkem on teada kultuurharidustööst III (Paide) pataljonis, kus püüti korraldada omalaadset rahvaülikooli, mille raames peeti sõduritele loenguid erinevatel teemadel – nii üldhariduslikel (Eesti ajalugu, Eesti kirjandus, Prantsuse revolutsioon, loodusteadused) kui ka päevapoliitilistel (autonoomia, maaküsimus, sotsialism) ja majanduslikel (põllumajandus, karjakasvatus). Loengupidajatena kaasati peamiselt kohalikke haritlasi, nagu kirjanikku Jaan Lintropi, Järvamaa maakonnaavalitsuse esimeest Viktor Tombergi, toitluskomitee esimeest agronoom Peet Johansonit, Paide naisgümnaasiumi direktorit Jaan Roosi, Paide tarvitajate ühisuse ärijuhti Tõnis Käsebieri jt.⁸⁹ Juba varem oli asutatud pataljoni juurde raamatukogu, millele eraldati 150 rubla jõulupeo sissetulekust.⁹⁰

Lisaks õppustele tuli iga päev korraldada ka vahiteenistust (sisetoimikond) ning ehkki otseseid andmeid kipub taas nappima, lubavad kaudsed teated järeldada, et sellegi ülesandega tuldi Rakvere polgus toime. Toimikonda, kelle valvata olid viis varustusladu ja polgu rahakast, kuulus 27 sõdurit ja toimikonna ülem oli üks allohvitseridest.⁹¹ Mõistagi tuli korrapidajad iga päev välja panna ka kõikides allüksustes ja tõenäoliselt pidid Rakverest eemal paiknenud roodud korraldama oma asukohtades ka vahiteenistust.

⁸⁶ RA, ERA.537.1.3, l. 87: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 33, 14.02.1918.

⁸⁷ RA, ERA.537.1.3, l. 39: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 12, 12.01.1918.

⁸⁸ Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 144.

⁸⁹ RA, ERA.534.1.47, l. 10: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 03.01.1918.

⁹⁰ RA, ERA.534.1.47, l. 6–7: 2. eesti polgu raamatukogu põhikiri, 08.12.1917; RA, ERA.534.1.47, l. 10: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 03.01.1918.

⁹¹ RA, ERA.537.1.3, l. 87: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 33, 14.02.1918.

4. eesti polk elanikkonna kaittsel

Niigi vägivalle ja omavolile kalduv ning Ilmasõja kestel veelgi enam toorestunud vene soldatite mass muutus pärast Veebruarirevolutsiooni täiesti distsiplineerimatuks, ei allunud enam käskudele ega keeldudele, vaid tegi, mida ise tahtis. Juba 1917. aasta kevadel ja suvel panid Eestis paiknenud soldatid (pahatihti ka terved väeosad) toime omavoliakte, röövides ja rüüstates. Pärast Eesti saarte langemist Saksa vägede kätte kadus kontroll täielikult, kuna mitte üksnes lihtsõdurid, vaid ka väejuhatust pidas sakslaste maabumist Eesti mandriosas möödapääsmatuks ja suhtus Eestisse kui kaotatud maa-alasse. Eriti rängad vägivalleteod, sh tapmised ja põletamised, leidsid aset Lääne- ja Harjumaal, kuid ka kõikjal mujal, kus leidis rohkesti soldateid. Kubermangukomissari, maanõukogu, maavalitsuse ja kohalike omavalitsuste abipalved Vene võimudele ja sõjaväejuhtidele ei andnud tagajärgi, kuna neilgi puudus reaalne jõud metsistunud massi talitseda.⁹²

Säärases olukorras kujunes rahvusväeosade tähtsaimaks ülesandeks elanike kaitse rüüstavate, röövivate ja varastavate vene soldatite vägivalle eest. Esimesena, vahetult pärast Eesti saarte langemist, asus elanikkonna kaitset korraldama 1. eesti jalaväepolk Haapsalu linnas ja maakonnas. Kuid kaitset vajasisid ka kaugemad paigad, mistap läkitati detsembri keskel 1. polgu üks roodudest Virumaale ja teine Tallinn-Mõisaküla raudteele.⁹³ Et rahvusdiviisi kõige võimekamad väeosa sel moel mitte hajutada, jagas diviisi juhtkond Eesti territooriumi polgurajoonideks: 1. eesti polgu vastutusalasse jäi Läänemaa, 2. eesti polgule Pärnu- ja Viljandimaa, 3. eesti polgule Harjumaa, 4. eesti polgule Virumaa (pärast Paide pataljoni liitmist Rakvere polguga laienes vastutusala Järvamaale) ning eesti tagavara-pataljonile Tartu- ja Võrumaa. Polkude ülemad omakorda jaotasid oma vastutusala pataljoni- ja roodurajoonideks.⁹⁴

Virumaa oli muutunud 1917. aasta lõpuks rinde lähitagalaks ning seal paiknesid suured sõjajõud, peamiselt 49. armeekorpuse väeosad. Needki olid alati röövima ja rüüstama, põletades muu hulgas maha Pada mõisa ja mitmed selle lähikonnas asunud talud. Ühtaegu hakkas demoraliseerunud sõdurite mass väeüksustest omavoliliselt lahkuma, “püüdes teel mõisaid ja talusid riisuda vara Venemaale kaasaviimiseks”.⁹⁵ Viru maakonnavalitsuse

⁹² Vt täpsemalt: Kurvits, *Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. 1. Eesti polk, I*.

⁹³ “Eesti rahvusväeosade võitlusest korralagedusega”, *Eesti rahvusväeosade album II* (Tallinn: Selts “1. Eesti Polk”, 1937), 98.

⁹⁴ RA, ERA.3581.1.5, l. 11 ja 20: Päevakäsud 1. eesti jalaväediviisile nr 10 ja 18, 19.12.1917 ja 03.01.1918.

⁹⁵ Vahtramäe, “4. Eesti Polk Rakveres”, 388.

esimees Mihkel Juhkam on meenutanud kõnelusi 49. korpuse juhtidega, kes tunnistasid oma võimetust rüüstamisi tõkestada. Lõpuks soovitanud korpuse staabiülem paigutada tähtsamatesse kohtadesse eesti sõdurite valvesalgad, kes röövlibandedele “armuheitmata tuld” annaksid – küllap jooksevad need siis laiali.⁹⁶

Juba novembris 1917, mil Rakveres rahvusväeosi ei leidunud, pöörduski Virumaa maakonnaavalitsus vastava palvega Tallinna eesti üksiku jalaväepolgu ülema poole ning viimane eraldas virulaste abistamiseks oma polgu 9. ja 10. roodu (hilisemad 4. eesti polgu 5. ja 6. rood). Saabunud üksused jagati väikesteks salkadeks, mis majutati omaette mõisatesse ja asusid korraldama ümbruskonna kaitset.⁹⁷ Järvemaal hoolitses tsiviilelanike julgeoleku eest kapten Maide Paide eesti pataljon, millest saadeti relvasalgad ümbruskonna mõisatesse ja küladesse (Võhmuta, Väätsa, Kolu jne).⁹⁸

Ka kapten Vahtramäe pidi polgu formeerimise algpäevil korda tagama välise abi toel. Detsembri keskel jõudis Rakverre 1. jalaväepolgu 4. rood (leitnant Ferdinand Tõnso) ning kui mõni päev hiljem Samma mõisa valitseja ja ümbruskonna taluomanikud rüüstamiste tõkestamiseks abi nõutasid, käskis polguülem leitnant Tõnsol võtta Viru-Nigula kant kaitse alla. Vormiliselt jäi rood edaspidigi 1. eesti polgu allüksuseks ning loeti vaid ajutiselt Rakvere polgu juurde komandeerituks. Rood oli arvuliselt õige tagasihoidlik – vaid 51 sõdurit ja kolm ohvitseri.⁹⁹

Ferdinand Tõnso mälestuste kohaselt majutati roodu kantselei ja osa meeskonnast Samma mõisa, ülejäänud mehed aga ümbruskonda. Mõisaomanik Alexander Stael von Holstein olevat võtnud eesti sõdurid väga sõbralikult vastu, korraldanud neile häärberis õllepeo ja kinnitanud roodu lipule oma suguvõsavärvides lindi. Mõistagi tundsid ka talunikud kergendust, kuna vene soldatid hoidsid mõnda aega distantssi ja vältisid uusi vägivallategusid.

“Kuid kord ühel ööl ilmusid talumehed roodult paluma abi venelaste rüüstamise vastu. Kohe sõitsime regedel, kuulipildujatega varustatuna, tabama rüüstajaid. Viru-Nigula teel jõudsime rüüstajate kannule, kes põgenedes jätsid maha röövitud saagi ja võtsid positsiooni metsa

⁹⁶ Mihkel Juhkam, “Viru maakonnaavalitsuses”, *Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt. I köide: revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918* (Tallinn: K.-Ü. “Rahvaülikooli” Kirjastus, 1927), 348.

⁹⁷ Haltrik, “Korra ja julgeoleku kaitsel”, 390.

⁹⁸ RA, ERA.535.1.1, l. 4, 10, 21, 24: Päevakäsud 2. eesti jalaväepolgule nr 3, 15 ja 17; 25.11., 07. ja 09.12.1917.

⁹⁹ RA, ERA.537.1.1, l. 6: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 5, 19.12.1917; Ferdinand Tõnso, “Korraldusel Virumaal”, *Eesti rahvusväeosade album II* (Tallinn: Selts “1. Eesti Polk”, 1937), 48.

servale, kust hakkasid meid tulistama. Vastastikusel tulevahetusel sai surma 5 venelast. Teised põgenesid suures paanikas minema. Peale seda kokkupõrget ei olnud enam ühtki röövretket.¹⁰⁰

Polgu isikkoosseisu kasvades saadi hakkama juba oma jõududega. Kui I pataljoni ja komandode õlule jäi avaliku korra tagamine Rakvere linnas, siis II pataljoni roodudel tuli sama teha kogu maakonna ulatuses. Eriti ulatusliku ala pidi kaitse alla võtma alamleitnant Johannes Uuskami 5. rood. Leitnant Uuskam ise asus koos 15 mehega Rakvere külje alla Kaarli mõisa, ülejäänud meeskond aga hajutati: Vohnja mõisa (leitnant Magnus Reder ja 37 meest), Palmse mõisa (lipnik Julius Eilandt ja 21 meest), Sagadi mõisa (16 meest), Vihula mõisa (lipnik Oskar Vokk ja 16 meest), Roela mõisa ja Liiva külla (lipnik Ottomar Tamberg ja 52 meest), Venevere mõisa (12 meest), Võhma külla (8 meest), Pada mõisa ja külla (22 meest), Jõhvi alevikku (20 meest).¹⁰¹ Kaptän Vahtramäe mälestuste kohaselt tegutses 8. rood (staabikaptän Rudolf Uuk) Vaivara ruumis ja näib, et ka 7. rood (staabikaptän Voldemar Karing) paigutati kuhugi Rakverest kaugemale.¹⁰²

6. roodu ülem leitnant Erik Nikolai asus koos ühe poolrooduga Püssi mõisa, nooremohvitser lipnik Bernhard Haltrik aga teise poolrooduga Muuga mõisa. Haltrik omakorda saatis oma 75 mehest pooled Muugast edasi Paasvere, Rahkla, Rohu ja Venevere mõisasse. Eesti sõdurid, eristamaks end venelastest, panid oma ööbimispaikades lehvima sinimustvalged lipud ja kandsid rahvusvärve ka rinnas või õlakutel. Esimene kokkupuude rüüstajatega toimus päeval, mil lipniku Haltriku meeskond oli alles teel Muuga mõisa. Neile tulid vastu vene soldatid kolme hobuveokiga, kus leidis jahipüsse, voodipesu, meeste ja naiste rõivaid, moosipurke, võipütte, tapetud loomi ja muud, mis, nagu hiljem selgus, oli röövitud Muuga mõisast. Eestlased võtsid riisutud vara röövlitelt ära ja tagastasid omanikele, marodööridel läks aga korda põgeneda.

Muuga mõisa omanik Timoleon von Neff viibis Saksamaal, kuid mõisavalitseja Mill osutus igati vastutulelikuks, majutades eesti sõdurid häärberisse ja varustades neid kõige vajalikuga. Vastutulek oli ka mõistetav, kuna esialgu tuli eestlastel elada nagu sõjaväljal – magada sinelites, hoida püssid ja padrunid käeulatuses ning paigutada mõisa ümbruses alalised vahipostid. Pea igal ööl püüdsid vene soldatid mõisa tungida ja paigutasid härrastemaja ümbruses püsse.

¹⁰⁰ Tõnso, "Korrakaitse Virumaal", 48.

¹⁰¹ RA, ERA.537.1.6, l. 6: 5. roodu ülem II pataljoni ülemale, 30.12.1917.

¹⁰² Vahtramäe, "4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.", 1247; RA, ERA.537.1.6, l. 53: Staabikaptän Karing II pataljoni ülemale, 17.03.1918

Õigupoolest oli rahutu kogu ümbruskond. Ühel päeval võttis Paasvere mõisa majutatud valvesalk kinni rüüsteretkel osalenud venelase, kes toimetati lipnik Haltriku juurde Muugale. Samal õhtul teatati telefonitsi mõisa, et sadakond vene soldatit koos kuulipildujatega on sõitnud läbi Laekvere Muuga poole arvatavasti selleks, et oma vahistatud kaaslast vabastada. Kuna olukord ähvardas ohtlikuks kujuneda, kutsus lipnik Muugale abiks Paasvere ja Roela kaitsesalgad. Sedapuhku õnnestus otsest kokkupõrget siiski vältida ja venelased, olles arreteeritu kätte saanud, lahkusid.

Mõni päev hiljem sai lipnik Haltrik teate Rohu ja Rahkla kandis liikuvast soldatite jõugust, kes vedavat nähtavasti riisunud vara. Ohvitser võttis endaga ühes kümme meest ja sõitis Rahkla poole, kus satutigi venelaste “voori” peale. Haltrik nõudis selgitust, kust on saadud koormates leidunud viljakotid, tapetud sead ja muu kraam. Ootamatult kõlas lask ja lipniku kõrval seisnud reamees Kreitsberg langes surnult maha. Järgnenud tulevahetuses venelased taandusid, jättes mõisapõllule ühe surnu ja kaks haavatut. Hiljem samavõrd tõsiseid kokkupõrkeid Bernhard Haltiku salga vastutusallas ei toimunud.¹⁰³

Küll aga leidis aset üks relvakonflikt jaanuaris 1918 Maidla mõisa lähisel Unikülas. Vihje sellele leidub polgu päevakäsus, millega arvati alates 21. jaanuarist toidult maha “Unikülas röövijatega toimunud kokkupõrkes saadud haavadesse surnud 6. roodu jefreitor Johannes Preem”.¹⁰⁴

Üldjuhul suutsid 4. eesti jalaväepolgu mehed end maksma panna ja uue aasta alguses näitas rüüstamiste laine taandumise märke. Uuesti muutus olukord ärevamaks veebruaris 1918, mil Vene väed asusid Eestist lahkuma ja soldatid kasutasid veel viimast võimalust siinseid varasid kaasa haarata. Hendrik Vahtramäe meenutas hiljem:

“Taganemisel rüüstasid venelased, võttes kaasa paremaid hobuseid ja muud varandust. Et venelasi takistada rüüstamises, võttis 4. E. polk neilt ära relvad ja sundis tagasi andma hobused ja muu röövitud varanduse. Niiviisi kogus polk omale hulga sõjalist varustust juurde, museas mitu patareid suurtükke. Venelaste puistamises olid eriti agarad ratsakomando ja omakaitse Rakveres, 6. rood Püssis ja 8. rood Vaivaras.”¹⁰⁵

¹⁰³ Haltrik, “Korra ja julgeoleku kaitsel”, 390–391.

¹⁰⁴ RA, ERA.537.1.2, l. 59; Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 24, 24.01.1918.

¹⁰⁵ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1248.

Enamlased ja 4. eesti polk

Kui omavolitsevatest vene soldatitest käis 4. eesti polgu jõud üle, siis võimu haaranud enamlastega oli märksa raskem toime tulla. Seda enam, et polgu formeerimine algas ajal, mil enamlaste võim Eestis tugevnes.

Hendrik Vahtramäe on meenutanud, et päeval, mil tema koos Haapsalust kaasatoodud kirjutajatega Rakverre jõudis, katkestasid enamlased Viru maakonnaavalituse tegevuse, sundides selle esimehe Mihkel Juhkami ja sekretäri Ado Anderkopi ametiruumidest lahkuma. Seepeale olevat kirjutajad püssid haaranud, enamlased maakonnaavalitsusest välja kihutanud, nende kohaliku juhtfiguuri Leopold Linderi “desarmeerinud”, võttes talt ära revolvri, ning teist enamlaste käilakuju, kooliõpetajast maanõukogu liiget Anna Leetsmanni maha lasta ähvardanud.¹⁰⁶ Ka Mihkel Juhkam on kinnitanud, et eesti sõdurid nurjasid enamlaste esimese katse maakonnaavalitsust laiali ajada.¹⁰⁷ Tõsi, mõnevõrra hiljem panid enamlased end siiski maksma ja võtsid maakonnaavalitsuse üle.

Mõistagi püüdsid enamlased end kehtestada ka eesti väeosades, käivitades selleks kihutustöö sõdurite seas. Kihutustöö taktika oli varasemaga võrreldes aga muutunud. Kui seni rünnati teravalt kõiki rahvusväeosadega liitunud sõjamehi, siis nüüd väideti küll endiselt, et eesti polkude loomine on kodanluse kontrrevolutsiooniline samm töörahvavastases võitluses, kuid samas ei käsitletud lihtsõdureid enam vaenlastena, vaid üritati neid pigem enamlaste sõiduvette meelitada ja nõnda ohvitseride vastu vaenu õhutada. Kuna poliitiline võitlus käis harilikult koosolekutel ja miitingutel, siis püüdsid enamlaste valjuhäälsed, energilised ja agressiivsed oratorid oma vastastest üle karjuda ja neid sel moel vaikima sundida. Väeosades, kus see enamlastel õnnestus, löid paljud sõdurid käega, tõmbusid poliitilisest tegevusest kõrvale, muutusid apaatseteks ja lasid asjadel kulgeda isevoolu teed.¹⁰⁸

Kuigi puuduvad dokumenteeritud teated taoliste miitingute korraldamisest 4. polgus, pole nende toimumises kahtlust ja vähemasti korra läkski enamlastel korda polgu meeskond ohvitseride vastu häälestada. Polguülem on meenutanud, kuidas ühel õhtul kogunesid ohvitserid tema kutsel Põhja võõrastemaja ruumidesse nõupidamisele, kus arutati võitlust

¹⁰⁶ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.,” 1246.

¹⁰⁷ Juhkam, “Viru maakonnaavalitsuses”, 348.

¹⁰⁸ Ago Payur, “Éstonskie natsional’nye voinskie chasti v Russkoï armii v 1917–1918“, *Rossija i Baltiya: novyi mir na razvalinakh imperii. Vjpusk 8* (Moskva: Ves’ Mir, 2017), 53–54.

enamlaste kihutustöö vastu. Keegi enamlusmeelne sõdur oli andnud sellest aga mõttekaaslastele teada ning nii olevat kohale ilmunud salkkond relvastatud mehi, kes kuulutasid ohvitserid arreteerituiks ja sulgesid nad ööseks kohtumajja.¹⁰⁹ Erinevalt Vahtramäest, kelle mälestustest ei selgu, kes need ohvitseride arreteerijad olid (Vahtramäe nimetas vaid Virumaa enamlaste üht eestvedajat Leopold Linderit), ei teinud Mihkel Juhkam asjast saladust ja kinnitas, et need olid sõdurid.¹¹⁰ Küllap jäid aga punameelsed tegelased vähemusse, sest juba järgmisel päeval nõudis polk vahistatute vabastamist ja sundis enamlasi järele andma.

Näiliselt täideti polgus mitmeid enamlaste korraldusi: võeti maha pagunid ja aumärgid, loobuti auastmete kasutamisest, seati ametisse polgukomissar, valmistuti ülemate valimiseks jne. Ometigi oli tegemist peaasjalikult vormiliste mööndustega. Näib, et mõnel pool (Rakverest kaugemal) jäid isegi olakud maha võtmata ja polgu päevakäskudes kasutati jätkuvalt ohvitseride auastmeid (üksnes pisut erineval kujul: “endine leitnant”, “endine kapten” jne). Erinevalt 2. ja 3. eesti polgust ei jõutud Rakveres ega Paines ülemate valimiseni ning ka polgukomissariks, kes pidanuks kontrollima juhtkonna tegevust ja korraldama poliitilist propagandat, valiti hilisem tuntud ajaloolane ja haridustegelane lipnik Richard Kleis, kellele enamlased ei sümpatiseerinud.¹¹¹

KOMITEED. Materjalide puudumise tõttu peab jääma vastamata küsimus, millist rolli etendasid 4. eesti jalaväepolgu sõdurite komiteed. Taolisi komiteesid hakati Vene armees asutama revolutsiooni avapäevast alates ja need seadustati Ajutise valitsuse sõjaministri päevakäsuga 16. aprillist. Esialgu valiti komiteed roodudes, polkudes ja armeedes, hiljem ka üksikväeosades, diviisides ja korpustes. Ametlikult kuulusid komiteede ülesannete hulka distsipliini tagamine, majandustegevuse järelevalve, meelelahutuse korraldamine ja sõjaväelaste omavaheliste arusaamatuste lahendamine. Tegelikuses kujunes komiteedest oluline tegur Vene armee moraalse laostumise, võitlusvõime kaotuse ja üldise allakäigu teel. Seega oli igati loomulik, et enamlased üritasid ka komiteesid oma poliitikavankri ette rakendada, ja sagedasti läkski see neil korda.¹¹²

¹⁰⁹ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.,” 1247–1248.

¹¹⁰ Juhkam, “Viru maakonnaavalitsuses”, 348.

¹¹¹ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.,” 1247.

¹¹² Vt 1. eesti polgu komitee protokollid 1917–1918: allikapublikatsioon (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001).

Eesti rahvusväeosades polnud komiteede mõju nii üheselt negatiivne ja aeg-ajalt püüdsid komiteed astuda samme, et pidurdada politiseerumist ja distsipliinilangust. Hendrik Vahtramäe sõnul olevat ka 4. eesti polgu komitee olnud hoopistükki “valvel enamlaste kihutustöö vastu”.¹¹³ Kuna aga Vahtramäe on kohe seejärel kinnitanud, et polgukomitee koosnes üksnes ohvitseridest, mis ei vasta aga tõele, siis sunnib see paratamatult kahtlema ka eelnenud väites.

Vitali Loki teatel toimusid 4. eesti polgus nii polgu kui ka roodude ja komandode komiteede valimised 3. jaanuaril 1918.¹¹⁴ Päris nii see siiski ei olnud. 28. detsembril tegi kapten Vahtramäe korralduse valida kõigist roodudest ja komandodest üks esindaja polgukomiteesse ning valitud esindajatel koguneda 3. jaanuaril polgu staapi (seega pidid valimised olema 3. jaanuariks lõppenud).¹¹⁵ Roodude ja komandode komiteede valimistest ei kõneldud aga korralduses sõnagi ning kuivõrd mitmed allüksused olid toodud 4. polku üle teistest rahvusväeosadest, siis tõenäoliselt olid neis komiteed juba varem olemas.

Miskipärast tehti polgukomitee koosseis – kokku 21 liiget – teatavaks alles polguülema 14. veebruari päevakäsus.¹¹⁶ Vitali Loka arvamus, et tegemist võis olla mitte komitee esialgse, vaid ümbervalitud koosseisuga. Otseseid tõendeid selle arvamuse kinnitamiseks küll ei leidu, ent mitmetes teistes väeosades korraldasid enamlasted tõepoolest komiteede ümbervalimisi, lootes seeläbi tugevdada nendes oma positsiooni. Igatahes oli too 14. veebruaril teatavaks tehtud koosseis veider ega vastanud polguülema korralduse sisule. Kui korralduses nõuti, et igast roodust ja komandost valitaks polgukomiteesse üks esindaja, siis tegelikult pääses komiteesse roodudest kaks ja komandodest üks liige, lisaks veel neli esindajat polgu ohvitseridekogust. Veelgi olulisem oli aga asjaolu, et komitees olid esindatud vähem kui pooled polgu allüksused: 13st roodust seitse ja 12st komandost kolm (kirjutajate-, muusika- ja sidekomando). Esindamata olid nii 3. ja 6. rood kui ka III (Paide) pataljoni allüksused.

Muide, Paide pataljon valis 16. jaanuaril omaenese komitee, millesse kuulusid 9., 10., 11. ja 12. roodu ning jalaluurekomando esindajad. Pataljonikomitee esimeheks sai Georg Lepik ja juhatuse kuuest liikmest kaks olid ohvitserid. Seevastu polgukomitee esimehe ja juhatuse liikmete nimed

¹¹³ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1247.

¹¹⁴ Loka, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 141.

¹¹⁵ RA, ERA.537.1.1, l. 17: Korraldus 4. eesti jalaväepolgule nr 3, 28.12.1917.

¹¹⁶ RA, ERA.537.1.3, l. 88: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 33, 14.02.1918; vt ka Loka, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 260.

pole teada. Kapten Vahtramäe päevakäskudes leiduvad andmed veel ka 2., 6. ja 8. roodu ning kirjutajate-, muusika- ja sidekomando komiteede liikmete kohta.¹¹⁷

Kahjuks ei ole säilinud polgukomitee koosolekute protokollid, mis lubaksid hinnata komitee poliitilist meelsust. Küll aga on 1. eesti jalaväepolgu fondi sattunud Paide pataljoni sõjaväelaste üldkoosolekute, roodude komiteede ühiskoosolekute ja pataljonikomitee koosolekute protokollid, millest pooled (kaheksa) pärinevad ajast, mil Paide pataljon kuulus 4. eesti polgu koosseisu.¹¹⁸ Neil koosolekutel arutati korduvalt toitlustamise, varustamise, majutamise ja distsipliiniga seotud küsimusi. Mõned näited: 16. jaanuaril otsustati “kaks korda kuus linna sauna tarvitada 3-da bataljoni soldatite tarvis”¹¹⁹; 17. jaanuaril, et “komitee liikmed peavad tingimata järel vaatama, et kasarmu ruumides raha peale mitte kaarta ei mängita”¹²⁰; 23. jaanuaril, “et supp maitserikkam oleks, peab söögi korraldus olema nii: 1 (üks) päev kardula supp riisitangudega ja teine päev kapsa supp odratangu-dega, kuna pudru iga päev tatratangudest tuleb”.¹²¹ Sagedased olid valimised mitmesugustesse komisjonidesse: majanduse kontrollkomisjoni, Eesti asutava kogu valimisi korraldavas komisjoni ja Vene väeosadelt varustuse ülevõtmise komisjonidesse. Ühtlasi valiti pataljoni esindajad polgu koh-tusse ja Järvamaa töörahva saadikute nõukogusse ning otsustati “6 meest määrata, kes kolm korda nädalis Paidest Rakveresse sõidaks [...] et alalist sidet luua polgu staabiga”.¹²² Samuti peeti vajalikuks võidelda puskariaja-misega – otsida üles salavabrikud, rekvireerida aparaadid ja toodang ning toimetada süüdlased võimude kätte –, kuna “meie nalja ees seisame, aga sellepeale vaatamata vili saab viina ajamiseks ära raisatud”.¹²³

Nii Paide pataljoni komitee kui ka kogu pataljoni hoiak oli rahvus-meelne ja enamlusvastane. Põhiliselt pärinevad poliitilised seisukohavõt-tud küll ajast, mil pataljon ei kuulunud veel 4. polgu koosseisu, ent on eriti märkimisväärsed seetõttu, et otsused langetati pataljonis teeninud sõja-väelaste üldkoosolekul. Nii keelduti 21. novembril üksmeelselt tunnusta-mast enamlaste otsust maanõukogu laialisaatmise kohta, mõisteti hukka

¹¹⁷ RA, ERA.537.1.3, l. 88, 90, 104: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgu nr 33, 35 ja 42, 14., 16. ja 18.02.1918.

¹¹⁸ RA, ERA.534.1.47: 2. eesti jalaväepolgu komitee ja üldkoosolekute protokollide ärakirjad, 21.11.1917–28.01.1918.

¹¹⁹ RA, ERA.534.1.47, l. 13: Paide pataljoni allüksuste komiteede koosoleku protokoll nr 2, 16.01.1918.

¹²⁰ RA, ERA.534.1.47, l. 14: Paide pataljoni komitee koosoleku protokoll nr 3, 17.01.1918.

¹²¹ RA, ERA.534.1.47, l. 20: Paide pataljoni komitee koosoleku protokoll nr 4, 23.01.1918.

¹²² RA, ERA.534.1.47, l. 18: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 22.01.1918.

¹²³ RA, ERA.534.1.47, l. 15: Paide pataljoni komitee koosoleku protokoll nr 3, 17.01.1918

maanõukogu tegevuse takistamine ja nõuti maanõukogu viivitamatut kokkuastumist.¹²⁴ 27. novembril protesteeriti maavalitsuse laialiajamise vastu ja nõuti Tartus vahistatud rahvuslaste vabastamist.¹²⁵ 4. detsembril deklareeriti, et kõik sõjaväelised ülemad tuleb kõrgemalt määrata, mitte alt poolt valida.¹²⁶ 8. detsembril nõuti Eestile võrdõigusliku osariigi staatust Venemaa föderatsioonis, Eesti asutava kogu valimisi ja rahvusväeasade formeerimise jätkamist.¹²⁷ 3. jaanuaril anti Eesti sõjaväelaste II kongressile valitud saadikutele kaasa otsus: “Paide Eesti sõjaväelased nõuavad Eestile vabariiki, mis kas täiesti iseseisev ehk rahva vabal enesemääramisel teiste riikidega üks, mis meile rahvusvaheliselt kindlustatud oleks.”¹²⁸ 20. jaanuaril nõudis komitee Eesti asutava kogu kokkuastumist ning kutsus üles kaitsma asutavat kogu “teo ja sõnaga viimse meheni”.¹²⁹

KOKKUPÕRKED. Esines ka otseseid füüsilisi kokkupõrkeid eesti sõdurite ja enamlaste vahel. Tuntuim ja nõukogude ajalookirjanduses heroiseeritud sündmus leidis aset Püssi mõisas, kus hukkus kolm punakaartlast. Samas pole selle juhtumi asjaolud lõpuni selged ja lahtiseks jääb ka küsimus, milline oli 4. eesti polgu meeste osa toimunud. Teadaolevalt saabus 10. detsembril 1917 Ernst von Stackelbergile kuulunud Püssi mõisa salkkond Tallinna punakaartlasi Eestimaa nõukogude täitevkomitee liikme Mihkel Aitsami juhtimisel. Kohe kutsuti kokku mõisatöölise koosolek, moodustati tööliskomitee ja alustati mõisa varade ülevõtmist. Mõisavalitseja Karl Walden püüdis punakaartlaste tegevust takistada ja ümbruskonnast abi leida, kuid ei saavutanud midagi. Siiski ärritas vastutegevus Mihkel Aitsamit sedavõrd, et ta lasi punakaartlastel 11. detsembril vahistada vastasrinnna eestvedajad: lisaks Karl Waldenile naabermõisa (Erra) noorparun Erich von Kurselli ja talunik Jaan Normaku. Seepeale otsustasid Kurselli vennad Alexander ja Oskar arreteeritud vabastada, vajadusel jõuga. Kuna Püssi mõisas viibis 4. eesti polgu sõdurite salkkond, keda juhtis 6. roodu ülem leitnant Erik Nikolai, siis püüti alustuseks kaasata neid, ent leitnant Nikolai keeldus osalemast taolises riskantses ja poliitiliselt laetud ettevõtmises. Küll aga õnnestus Kursellidel tõmmata kaasa kümmekond Erra mõisa majutatud eesti sõdurit. Kas neile pakuti osaluse eest viina ja raha või otsustasid nad kaasa teha protestiks punavõimude käitumise vastu,

¹²⁴ RA, ERA.534.1.47, l. 1a: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 21.11.1917.

¹²⁵ RA, ERA.534.1.47, l. 2–3: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 27.11.1917.

¹²⁶ RA, ERA.534.1.47, l. 5: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 04.12.1917.

¹²⁷ RA, ERA.534.1.47, l. 6–7: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 08.12.1917.

¹²⁸ RA, ERA.534.1.47, l. 10: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 03.01.1918.

¹²⁹ RA, ERA.534.1.47, l. 16–17: Paide pataljoni üldkoosoleku protokoll, 20.01.1918.

polegi ehk esmatähtis. Igatahes ründas kiirel käel moodustatud relvasalk 11. detsembri õhtul punakaartlaste “staapi” Püssi mõisa valitsejamajas ja vabastas vahistatud. Rünnakus sai surma Mihkel Aitsam ja raskelt haavata veel kolm punakaartlast, kellest kaks hiljem surid. Hukkunud punakaartlaste matustest korraldati Tallinnas vägev revolutsiooniline speaktaakel ja nende “mõrtsukad” anti revolutsioonilise tribunali kätte. Tribunali alla läinud 16 mehest 14 (sh üheksa 4. eesti polgu sõdurit) said süüdistuse relvastatud kallaletungis osalemises ja ülejäänud kaks kaastadmises.¹³⁰ Jääb siiski küsitavaks, kas Püssi sündmusi saab vaadelda kui teadlikku enamlastevastast väljaastumist või tuleks selles näha pigem juhuslikku konflikti.

Teine ja tagajärgedelt traagilisem kokkupõrge leidis aset Palmse mõisas, kuhu oli majutatud salk 5. roodu mehi lipnik Julius Eilandti juhtimisel. Polguülema mälestuste kohaselt “pidas lipnik Eiland 15 sõduriga mitu päeva lahingut punakaartlastega, kes tahtsid üle võtta mõisat”.¹³¹ Mõisatagi ei olnud tegemist lahinguga sõna otseses mõttes. Mihkel Juhkam on Palmse sündmusi avanud pisut pikemalt, kirjutades:

“Kui suurem salk punakaartlasti enne okupatsiooni mõisat “üle võtma” läks, ei lasknud mehed neid sisse. Punakaartlastel hakkasid mõisat piirama. Eiland oma meestega pani vastu. Piiramine kestis mitu päeva ja arvates, et vastupanek lootusetu, andsid sissepiiratud alla – üks päev enne enamlaste põgenemist Rakverest.”¹³²

Veelgi tagasihoidlikum mulje toimunud jääb kaks kümnendit hiljem kohalike elanike kogutud mälestuste põhjal. Nende sõnul sai konflikt alguse Palmse vallasekretärist Gustavsonist, kes pages enamlaste eest mõisa eesti sõdurite kaitse alla. Kogu “lahingu” jooksul tehti vaid üks lask ja seegi üksnes hoiatuseks. Pärast seda, kui vallasekretär sissepiiratud mõisast kohalike naiste abiga põgenema pääses, alustas lipnik Eilandt punakaartlastega läbirääkimisi ja kui nood lubasid tagada sõdurite julgeoleku, alistus.¹³³ Loo muutis traagiliseks asjaolu, et Palmse ümbruses arreteritud mehed toimetati Rakverre ja Rakverest lahkudes võtsid enamlased nad endaga

¹³⁰ RA, ERA.R-1295.1.16: Süüdistus relvastatud kallaletungis punakaartlastele Püssi mõisas. Vt ka Karl Rootsi, “Nad langesid nõukogude võimu eest”, *Nõukogude võimu eest: Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957), 464–472; Georgi Soovares, “Punakaardis”, *Koidikul: mälestusi Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist ja kodusõjast* (Tallinn: Eesti Raamat, 1967), 405–411.

¹³¹ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1247.

¹³² Juhkam, “Viru maakonnaavalitsuses”, 347.

¹³³ RA, ERA.2124.3.1497: Erik Toome, Arreterimised Virumaal Palmes 1918. a. talvel.

kaasa. Jõhvi jaamas sattuti aga kokku revolutsiooniliste vene madrustega, kes osa vahistatutest vagunist väevõimuga välja ajasid ja sealsamas raudteeliini kõrval ilma igasuguse kohtuta maha lasksid. Lipnik Eilandt pääses veresaunast ja tal õnnestus kodumaale tagasi pöörduda.¹³⁴

Veel üht potentsiaalselt võimalikku, kuid ärajäänud kokkupõrget on meenutanud 5. roodu nooremohvitser Bernhard Haltrik. Tema mälestuste kohaselt hakanud Tallinnast saabunud enamlased Paasvere mõisas kohalikest maatöolistest punakaarti moodustama, mis tekitanud samas mõisas paiknenud eesti sõdurites soovi punased minema kihutada. Lipnik Haltrik pani küll kavatsusele veto, kuid sõdurite hoiakust kohutatud tallinlased olevat läinud Paasverest Peipsi poole, lootes seal toetust leida ja täiendatud jõuga tagasi pöörduda. Saanud teada, et Avinurme poolt on lähenemas suurem punaste jõuk, kogus Haltrik oma mehed kokku ja liikus enamlastele vastu. Kokkupõrge jäi siiski tulemata, sest Moora mõisas viibinud eesti tagavarapataljoni sõdurid olid jõudnud punased laiali ajada.¹³⁵

Kuidagi ei saa nõustuda Vitali Lokiga, kes kirjutas:

“4. Eesti jalaväepolgu sõdurite püüd takistada punakaartlastel ka mõisaid rünnata arenes relvastatud võitluseks. Nii pidasid 6. rood ja Punakaart Püssi mõisa pärast maha tõsise lahingu, milles sai 3 punakaartlast surma. Mitu päeva kestnud võitlus Palmse mõisa pärast lõppes samuti punaste lüüsaamisega.”¹³⁶

Mingit “relvastatud võitlust” enamlastega eesti rahvusväeosad ei pidanud ega olnuks võimalikki seda pidada. Hämmastav on juba seegi, et 4. eesti polk suutis enamlust omaenese meeskonnast suhteliselt edukalt eemal hoida. Küllap aitas kaasa polgu paiknemine vaikes provintsilinnas, millest poliitikalained suurelt jaolt mööda veeresid ning kus enamlaste organisatsioon üpris väikeseks ja hambutuks jäi. Kuid küllap oli oma osa ka polgu juhtkonna ja endiste (enamlaste tagandatud) võimustruktuuride vastuseisul punasele diktatuurile.

POLGU LIKVIDEERIMISE KATSE. Lõplik ja ületamatu lõhe rahvusväeosade ja enamlaste vahel sai silmanähtavaks 1918. aasta jaanuaris Tallinnas peetud

¹³⁴ Jõhvis mõrvati Palmse vallavanem Johannes Galdenberg, taluperemees Gustav Grönholm, kooliõpetaja Tiido Jõesaar, Kroonlinna jungade kooli õpilane Villem Talpsepp, Rakvere gümnaasiumi õpilane Friedrich Silberstern, Järva-Madise köster Ludvig Treude, Tapa jaamaülem Adam Zmiewsky, Kunda tsemendivabriku insener Oskar Blaese, Palmse mõisavalitseja Karl Schubert ja Kihlevere mõisaomanik Woldemar von Stackelberg (*Tallinna Teataja*, 10, 22.03.1918, 1; *Tallinna Teataja*, 5, 16.03.1918, 2).

¹³⁵ Haltrik, “Korra ja julgeoleku kaitsel”, 390.

¹³⁶ Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, 146.

eesti sõjaväelaste II kongressil. Enamlased olid lootnud saavutada sellel absoluutse ülekaalu, ent pidid leppima vähemusse jäämisega. Kongressi 12. jaanuari istungil tuli arutusele Eesti tulevase s(t)aatuse küsimus ja saadikute enamus asus toetama esseeride ettepanekut kuulutada välja iseseisev Eesti töövabariik. Seepeale lahkusid omariikluse vastu olnud enamlased kongressilt, kuulutasid selle resolutsioonid õigustühisteks ja pidasid isekeskis maha eesti sotsialistlike sõjaväelaste kongressi, millel otsustati likvideerida rahvusväeosad ja luua Eesti punaarmee.¹³⁷ 29. jaanuaril võtsid enamlased üle Eesti sõjaväelaste ülemkomitee ja 19. veebruaril 1. eesti jalaväediviisi staabi ning asusid seejärel rahvusväeosi laiali saatma. Eesti tagavarapataljoni ning 2. ja 3. eesti polgu puhul läkski see neil osaliselt korda.¹³⁸

Seevastu Rakveres ja Paides (samuti Haapsalus) enamlased ebaõnnestusid, kusjuures Rakveres toimunu on jäänud üpris segaseks. 22. ja 23. veebruaril anti 4. eesti polgule kaks korraldust. Neist esimeses, mis kandis polgukomissari Richard Kleisi allkirja, öeldi: “Revolutsioonikomitee otsuse kohaselt on kõik Rakveres viibivad 4. eesti jalaväepolgu ohvitserid alates 22. veebruarist kohustatud iga päev ilmuma komitee ruumidesse (Põhja võõrastemaja, endine ohvitseridekogu) ja panema end kirja spetsiaalsel lehel, mis selleks otstarbeks välja pannakse.” Korraldusele lisandus põgus selgitus revolutsioonikomitee koosseisu kohta: “Igast roodust kaks esindajat ja igast komandost üks esindaja. Roodudes ja komandodes, kus pole valimised revolutsioonikomiteesse toimunud, asuda viivitamatult neid teostama.”¹³⁹

23. veebruari korraldus kandis nii polgu komissari kui ka adjutandi allkirju ja andis teada: “Homme, 24. veebruaril s.a. kell 4 päeval toimub polgu kogus (Põhja võõrastemaja) kogu juhtivkoosseisu ja polgukomitee ühendatud istung. Koosolekul saavad osalema 49. armeekorpusse ja Rakvere täitevkomitee esindajad. Kogu juhtivkoosseisu ja polgukomitee liikmete osalemine on kohustuslik.”¹⁴⁰

Nendest korraldustest võib teha kolm järeldust: 1) kõrgem võim polgus pidi minema moodustatava (küllap enamlusmeelse) revolutsioonikomitee kätte; 2) ohvitseride üle taheti kehtestada range kontroll; 3) 24. veebruari koosolekul kavatseti tõenäoliselt langetada otsus polgu tuleviku kohta ja

¹³⁷ Ago Pajur, “Iseseisvusmanifesti sünnilugu”, *Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente ja mälestusi* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014), 59–60; *Suur Sotsialistlik Oktoobrerevolutsioon Eestis: dokumentide ja materjalide kogumik* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957), 598–601.

¹³⁸ Pajur, “Kui Lembitu polk”, 119; Pajur, “3. Eesti polk”, 129.

¹³⁹ RA, ERA.537.1.4, pag-mata: Korraldus 4. eesti jalaväepolgule nr 25, 22.02.1918.

¹⁴⁰ RA, ERA.537.1.4, pag-mata: Korraldus 4. eesti jalaväepolgule nr 27, 23.02.1918.

küllap väeosa likvideerimise poolt. Kas koosolek toimus või mida seal otsustati, jääb teadmata.

Säärases ebamäärases seisus jõudis kätte 24. veebruar 1918 – Idarindel toimuva Saksa vägede suurpealetungi seitsmes päev. Lätist liikvele läinud Saksa üksused marssisid sel päeval sisse Tartusse ja Võrru ning lähenesid Viljandile ja Pärnule, Eesti saartelt läänerannikul maabunud osad liginesid aga Tallinnale. Samal ajal püüdsid Eesti rahvuslikud jõud kasutada kujunenud olukorda omariikluse saavutamiseks. 24. veebruari keskpäeval peeti Pärnus Eesti esimest sõjaväeparaadi eelmisel öhtul asetleidnud riikliku iseseisvuse väljakuulutamise auks, pärastlõunal loeti Viljandis linna rahvale ette iseseisvusmanifest ning hilisõhtuks võeti Tallinnas enamlastelt võim üle.

Rakveres möödus 24. veebruar suhteliselt rahulikult. Rahva seas levisid küll kuuldused Saksa vägede lähenemisest, kuid vaba ajakirjanduse suukorvistanud enamlased eitasid seda, nimetades taolist juttu valgekaartlike kontrrevolutsionääride kuritahtlikuks provokatsiooniks. Sakslaste eest põgenevate Vene väeosade kiirmarss läbi Virumaa Narva poole oli küll muutumas massiliseks, ent Rakvere ümbruses paiknenud 49. armeekorpus (õigupoolest selle jäänused) püsis esialgu veel paigal.

Kapten Vahtramäe 24. veebruari päevakäsk oli üpris ebaharilik, sisaldas üksnes 49. armeekorpusse juhataja kindralleitnant Nikolai Saveljevi ettekirjutust 23. veebruarist. Ettekirjutus koosnes kolmest osast.

Esimene osa kujutas enesest üleskirjutust kahe kõrge komissari – Põhjarinde juhtimiskolleegiumi liikme Krutovi ja 49. armeekorpusse komitee sekretäri Širjajevi – kõnelusest. Vestlust alustas Širjajev: “Rakveres seisab selgelt kontrrevolutsiooniline 4. eesti polk. Seda varustatakse relvadega teadmata kust. On tõsine kartus, et sakslaste edasisel pealetungil osutab ta neile abi, nagu ka 1. eesti polk Haapsalus.” Sellele “tõsisele kartusele” vastas Krutov: “Kirjutame ette 4. Eesti polk viivitamatult deformeerida, relvitustada kõik sõdurid, peale punaarmeele kirja pandute.”

Teine osa sisaldas 49. armeekorpusse komitee esimehe Filippovski telegrammi kindral Saveljevile: “Palun anda korraldus 4. eesti polgu deformeerimiseks. Polgu varad võtta ajutiselt üle punaarmee formeerimise Eesti bürool, relvad anda üle kohalikule tööliste, sulaste ja soldatite saadikute nõukogule. Sõdurid, kes pole end kirja pannud punaarmeele, kuuluvad kodudesse laskmisele.”

Kolmandas osas järgnes kindral Saveljevi käsk: “Kirjutan ette alustada selle kättesaamisel viivitamatult täitmist, vastavalt lisatud kõneluse

mõttele. Varade ja relvade ülevõtmise koht teatatakse täiendavalt. “Kapten Vahtramäe ei lisanud omalt poolt mingeid selgitusi.¹⁴¹

Kuigi kõrgematelt sõjaväevõimudelt saadi otsene käsk saata 4. eesti polk laiali, jäi polk likvideerimata. Kas seetõttu, et armeekorpuse juhataja “käsk anti edasi ühes salajase teatega, et seda ei tule täita”,¹⁴² või oli põhjuseks asjaolu, et samal ajal asusid nii vene sõjaväelased kui ka kohalikud enamlased Rakverest lahkuma, ei ole selge. Igatahes ilmusid nii 25. veebruaril kui ka edaspidi polguülema päevakäsud tavapärasel kujul ja neis ei leidunud märkigi kavatsustest saata väeosa laiali.

4. eesti polk omariikluse tulekul

Vaatamata katsetele tegelikku olukorda varjata, mõistsid Rakvere enamlased, et Saksa väed on lähenemas ja on aeg end põgenedes päästa. Nii sündis 24. veebruaril Rakvere linnapeale adresseeritud kiri: “Strateegilistel põhjustel otsustas Virumaa Töörahva Nõukogu Täidesaatev Komitee oma asjaajamist Narva üle viia, – sellepärast kirjutame Rakvere linnavalitsusele ette esmaspäeval, s.o. 25-mal veebruaril s.a. kell 12 päeval täielikult linna kaitset enese peale võtta.”¹⁴³ Enamlaste eeskuju järgis 49. armeekorpuse juhatus, nimetades 24. veebruaril, vahetult enne lahkumist, kapten Vahttramäe Rakvere garnisoni ülemaks.¹⁴⁴

Ööl vastu 25. veebruari jõudis Rakverre Päästekomitee korraldusega Tallinna postikomissariks nimetatud leitnant Theodor Kääriku telegramm, mis andis teada: “Täidesaatvad komiteed merde pagunud. Omavalitsuse asutused tööle asunud. Maapäeva vanemate kogu avaldas Eesti iseseisvuse manifesti. Eesti vabariigi ajutine valitsus kokku seatud. Omakaitse korraldatud. Eestimaa päästmise komitee neli käsukirja avaldanud.”¹⁴⁵ Rakverelased korraldasid telegrammi paljundamise ja 25. veebruari pärastlõunal levitati seda linnatänavail käest kätte.¹⁴⁶

25. veebruari õhtul kogunesid staabikapten Voldemar Karingu algatusel paarkümmend 4. eesti polgu noort ohvitseri, omakaitselast ja gümnaasisti salajasele nõupidamisele. Sellel otsustati võtta võim enamlastelt üle ja

¹⁴¹ RA, ERA.537.1.3, l. 105: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 43, 24.02.1918.

¹⁴² Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1248.

¹⁴³ Arved Palgi, *Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine* (Rakvere: Rakvere Muuseumi Selts, 1936), 48–49.

¹⁴⁴ RA, ERA.537.1.3, l. 2: Päevakäsk Rakvere garnisonile nr 1, 25.02.1918.

¹⁴⁵ “Telegramm Peterburi Eesti Sõjaväelaste Komiteele”, *Eesti*, 26.02.1918.

¹⁴⁶ “24. veebruar 1918 meie provintsilinnades”, *Kaitse Kodu!*, 3/4 (1938), 108; “Iseseisvuse väljakuulutamine Rakveres”, *Vaba Maa*, 24.02.1919.

takistada neil rahvuslike varade väljavedu. Võimu haaramiseks moodustati kohapeal kaks löögirühma, võimu hoidmiseks aga kutsuti Rakverre kaks linnalähedastesse mõisatesse majutatud roodu. Kavatsus läks siiski nurja, kuna üks löögirühmadest (4. eesti polgu õppekomando nooremohvitser lipnik Roman Laas) sattus enamlaste haardesse ja selle liikmed vangistati. Ühtlasi relvitustasid punakaartlased polgu kirjutajate komando, mille rahvuslik hoiak oli enamlastele hästi tuntud.¹⁴⁷

Ööl vastu 26. veebruarit asusid Rakvere enamlased koos “evakueeritavate” varadega rongile, et pageda Narva poole. Varahommikuks olid 4. polgu mehed öisest ebaõnnest toibunud ning üritasid veel viimasel hetkel enamlaste ärasõitu kiirendada ja varade väljavedu takistada. Raudteejaama lähistel tekkinud tulevahetuses sai surma polgu nooremohvitser lipnik Arved Masing, kuid lahkuvat rongi peatada ei õnnestunud. Hendrik Vahtramäe on maininud veel katset purustada Püssi jaama lähistel raudtee, et peatada arreteeritud Venemaale vedanud rong, ent seegi ettevõtmine läks luhta.¹⁴⁸

Enamlaste ja Vene soldatite lahkumine tõi linnaelanike seas kaasa vabanemistunde. 26. veebruari päeval peeti Rakveres rahvakoosolek, millel maakonnakomissar Tõnis Kalbus luges ette Tallinnast saabunud teated (mõningatel andmetel ka iseseisvusmanifesti). Võim linnas läks täielikult iseseisvustlaste kätte. Uuesti alustasid tööd Viru maakonnaavalitsus ja miilits, loodi omakaitse ning korrapidamine linnatänavail usaldati 4. eesti polgu ja omakaitse relvastatud patrullidele. Kuna Vene vägede riismete põgenemine ja sellega kaasnenud rüüstamised maal jätkusid, siis asusid eesti sõdurid põgenikke röövitud varadest ja relvadest “vabastama”. Suure hulga mitmesugust varustust jätsid vene soldatid ka ise maha ja ainuüksi Rakvere raudteejaama kogunes sadu voorivankreid. Mitmelt poolt maakonnast tuli teateid peremeheta hobuste, autode ja suurtükkide kohta ning sealäbi kasvas märgatavalt polgu materiaalne jõukus.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Palgi, *Enamlaste võimulolemine*, 49–51; RA, ERA.2124.3.915, l. 2–23: Vangina Rakverest – Krestõni: Paul Pajose mälestusi.

¹⁴⁸ Jakob Liiv, *Elu ja mälestusi* (Tartu: Noor-Eesti, 1936), 239; “Iseseisvuse välja kuulutamine Rakveres”, *Vaba Maa*, 24.02.1919; Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1248.

¹⁴⁹ “24. veebruar 1918 meie provintsilinnades”, 108; Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1248; Palgi, *Enamlaste võimulolemine*, 52; Juhkam, “Viru maakonnaavalitsuses”, 349.

Drastilised poliitilised muudatused ei kajastunud mingil moel 4. eesti jalaväepolgu päevakäskudes ning 25., 26. ja 27. veebruari käskkirjad nägid välja täiesti argised ja olid jätkuvalt venekeelsed.¹⁵⁰

Suurt aktiivsust näitas enamlaste võimu väärämisel ja omariikluse väljakuulutamisel üles polgu III (Paide) pataljon. Juba jaanuaris oli ohvitseride algatusel moodustatud salajane komitee, kuhu kuulusid kohalike omavalitsuste esindajad, sõjaväelased ja miilitsamehed. Komitee jälgis hoolikalt enamlaste tegevust, hankis teavet nende kavatsuste kohta ja tegi ettevalmistusi võimu ülevõtmiseks. Veebruari keskel korraldati saladuskatte all ohvitseride nõupidamine, millel arutati võimalust kukutada enamlaste võim Järvamaal, kuid tollal peeti aktiivset väljaastumist siiski veel ennatlikuks.¹⁵¹

20. veebruari paiku hakkas olukord Paides muutuma. Nagu Rakvereski, levisid rahva seas kuuldused Saksa vägede sissetungist Eesti mandriossa ning ettevaatlikult sosistati sellestki, et Haapsalus paiknenud 1. eesti polk olevat enamlased kukutanud ja võimu enda kätte võtnud. Teated sakslaste lähenemisest said kinnitust 22.–23. veebruaril, mil läbi Paide voolas Tapa ja Narva poole tuhandeid põgenevaid vene soldateid.¹⁵²

23. veebruari õhtul otsustas illegaalne komitee alustada viivitamatult relvastatud väljaastumist, koostas tegevuskava ja jagas ülesanded. Operatsiooni julgestamiseks paigutati pataljoni staabi juurde kaks ja Vallimäele üks raskekuulipilduja. Väljaastumine teostati kiiresti ja enamlaste jaoks ootamatult. Peamiselt ohvitseridest koosnenud väikesed relvastatud salgad hõivasid Järvamaa täidesaatva komitee hoone, raudteevaksali ja postkontori koos telefonikeskjaamaga. Ühtlasi vabastati poliitilistel põhjustel linnavanglas kinnipeetavad ja nende asemel saadeti Rootsi kardinat taha äsja vahistatud juhtivad enamlased.¹⁵³

Varahommikuks läks Paides võim täielikult eesti pataljoni kätte. Pataljoniülema kapten Jaan Maide, maakonnavalitsuse esimees Johannes Kreideberg ja sekretär Viktor Tomberg koostasid järvalastele adresseeritud pöördumise, milles teatati, et eesti sõjamehed on kukutanud Paides enamlaste valitsuse ja loonud ajutise võimuorgani, kuhu kuuluvad Paide eesti pataljoni ja maakonnavalitsuse esindajad. Ühtlasi kutsuti rahvast “üles ühisele

¹⁵⁰ RA, ERA.537.1.2, l. 100: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 45, 25.02.1918; RA, ERA.537.1.3, l. 107–108: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 46 ja 47, 26. ja 27.02.1918.

¹⁵¹ Lents, “4. polk enamlaste kukutaja”, 1249–1250.

¹⁵² “Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest”, *Järva Teataja*, 22.02.1938.

¹⁵³ Lents, “4. polk enamlaste kukutaja”, 1250; Tõnis Käsebier, “Enamlaste vägivaldavalitsuse kukutamine Paides öösel vastu 24. veebr. 1918”, *Vaba Maa*, 25.02.1919.

tööle, mis järgmine oleks: Eesti iseseisvuse teostamine, korra alal pidamine ja rüüstamiste eest ärahoidmine”.¹⁵⁴

24. veebruar kulus korraldustöödeks, milles osalesid aktiivselt sõjaväelased. Pataljoniülem Maide nimetati Paide linna komandandiks ja tema kätte koondus kogu kohalik sõjaväeline võim. Paidest ümberkaudsetesse valdadesse läkitatud sõjamehed teavitasid rahvast asetleidnud pöördest, aitasid taastada seaduslikke vallavalitsusi ja miilitsa tegevust ning luua omakaitset. Lisaks vahistati põgenemisega hilinenud enamlasi ja punakaartlasi.¹⁵⁵

24. veebruari õhtupoolikul saabus Paidesse endine Järvamaa miilitsaülem kirjanik Jaan Lintrop, kes oli Tallinnast toonud ühes iseseisvusmanifesti ärakirja koos ebamäärase soovitusena manifest võimaluse korral avalikustada. Seepeale võttis Paide pataljon kaitse alla Adolf Seidelbergi trükikoja, kus laoti manifesti tekst ja pandi tööle väike trükimasin. Käsi-pressi vänta keerutasid nii seltsitegelased kui ka valves olnud sõjamehed ning sel moel valminud iseseisvusmanifesti paljundused kleebiti viivitatult Paides kuulutustulpadele, plankudele ja majaseintele, osa aga saadeti kiirkäskjalgadega valdadesse.¹⁵⁶

25. veebruari keskpäevaks kogunesid Paide kiriku ette Turuplatsile nii sõjaväelased kui ka linnarahvas ja täpselt kell 12 luges kapten Jaan Maide kokkutulnuile ette iseseisvusmanifesti teksti. Rahvas laulis pataljoni orkestri saatel “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”, lühikeste tervituskõnedega esinesid maa- ja linnavalitsuse esindajad ning sõdurid andsid saabunud iseseisvuse auks kolm kogupauku.¹⁵⁷

4. eesti polk Saksa okupatsiooni alul

Saksa väed hõivasiid Eesti mandriosa ajavahemikul 22. veebruarist kuni 4. märtsini 1918, kohtamata märkimisväärset vastupanu. Eesti rahvusväeosad, lähtudes poliitilise eliidi seisukohtadest, säilitasiid erapooletuse ega püüdnud takistada sakslaste edasimarssi, samuti lükkasiid tagasi nende ettepanekud osaleda Vene armee jälitamisel. Üldjuhul leppisiid sakslased eesti väeosade olemasolu ja neutraliteediga ning Viljandi juhtum, kus Saksa eelsalga ülem kuulutas 2. eesti polgu meeskonna sõjavangideks, oli eksitus, mille kõrgemad ohvitserid kiiresti parandasiid.¹⁵⁸

¹⁵⁴ “Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest”, *Järva Teataja*, 22.02.1938, 22.

¹⁵⁵ *Järvamaa, 1: loodus, aeg, inimene* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007), 403.

¹⁵⁶ “Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest”, *Järva Teataja*, 22.02.1938, 22.

¹⁵⁷ *Järvamaa, 1*, 404; Käsebier, “Enamlaste vägivalla valitsuse kukutamine Paides öösel vastu 24. veebr. 1918”, *Vaba Maa*, 25.02.1919.

¹⁵⁸ Pajur, “Kui Lembitu polk”, 121, 123.

Lõuna-Eestis paiknenud rahvusväeosade eksistents jäi väga üürikeseks. Demoraliseerunud ja enamlusest nakatunud eesti tagavarapataljoni otsustas vahetult enne Saksa vägede tulekut laiali saata pataljoni juhtkond ise. 2. eesti polgu likvideerimine toimus aga Saksa 4. ratsaväediviisi ülema 1. märtsi ja 19. Landwehri diviisi ülema 7. märtsi käskude alusel.¹⁵⁹

Põhja-Eestit hallanud 68. armeekorpuse juhataja kindralleitnant Adolf von Seckendorff soovis eesti diviisi uuesti kokku kutsuda avaliku korra ja julgeoleku kaitseks.¹⁶⁰ Eestikeelsetes dokumentides hakati taastatavat diviisi nimetama Eesti sõjaväeks. Selle juhatajaks nimetati Eesti ajutise valitsuse sõjaminister alampolkovnik Andres Larka ja staabiülemaks kapten Nikolai Reek. Staabi struktuuri lisandus mitu uut jaoskonda ja staabi juurde moodustati keskasutusi, mis oluks üleliigsed diviisi juhtimisel, kuid mida vajasis iseseisva riigi relvajõud. Eesti sõjaväe koosseisu kuulusid kolm jalaväepolku, suurtükiväebrigaad, insenerirood ja laatsaret. Lisaks hakati formeerima ratsaväepolku ja mereväepataljoni.¹⁶¹

Paidesse saabus Saksa eelüksus 25. veebruari õhtul. Saksa ohvitseridega kohtunud maakonna ja linna omavalitsuse ning 4. eesti jalaväepolgu III (Paide) pataljoni esindajad andsid teada, et Eesti on kuulutatud iseseisvaks vabariigiks, mis säilitab ranget erapooletust, ning lubasid jätkata elanikkonna ja avaliku korra kaitset Järvamaal.¹⁶² Ilmselt võtsid sakslased kuulu lihtsalt teadmiseks ja jätsid pataljoni saatuse üle otsustamise kõrgemate ülemate hooleks.

Küllap leidsid taolised esialgsed kokkupuuted aset ka Rakveres, kuhu Saksa väed jõudsid 27. veebruari keskpäevaks. Tõsi, 4. eesti polgu ülema mälestuste kohaselt polevat sakslased tahtnud väeosa erapooletusega leppida ja olevat nõudnud polgust enda käsutusse kaks kuulipildujat. Mõni päev hiljem väisasid maakonnaavalitsuse esimees Mihkel Juhkam ja sekretär Ado Anderkopp ning kapten Hendrik Vahtramäe ja polkovnik Ernst Limberg Rakvere komandandiks määratud rittmeister Redlichit. Viimane väitis, et on teadlik Eesti kuulutamise iseseisvaks, kuid kuna Saksa sõjaväeline juhtkond Eesti riiki ei tunnusta, puuduvad tal volitused, et arutada poliitilisi küsimusi. Ühtlasi deklareeris Redlich: “Maksmas on ainult Saksa sõjadiktatuur.”¹⁶³

¹⁵⁹ Kurvits, “Eesti rahvusväeosad 1917–1918. a.,” 128.

¹⁶⁰ RA, ERA.3581.1.1, l. 2: Päevakäsk Eesti diviisile nr 1, 28.02.1918.

¹⁶¹ Kurvits, “Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. a.,” 139.

¹⁶² “Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest”, *Järva Teataja*, 22.02.1938.

¹⁶³ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.,” 1248.

Polgu tegevust sakslased otseselt ei takistanud, ent võtsid üle senised majutuskohad Rakveres ja käskisid paigutada eesti allüksused ümber endise õpetajate seminari hoonetesse linnapiiril.¹⁶⁴ Linna jäid vaid polgu staap, mis pidi samuti lahkuma senisest asukohast (Põhja võõrastemaja) ning asuma Rahukogu hoonesse, ja mõned laod.¹⁶⁵ Kuivõrd vene soldatite põgenemine tegi lõpu röövimistele ja rüüstamistele maal, siis kadus vajadus kaitsesalkade järele ja II pataljoni roodud toodi samuti õpetajate seminari.¹⁶⁶ Üksnes III pataljon jäi endiselt Paidesse. Küllap tuli allüksuste koondumine polgule kasuks, kuna võimaldas väeosa lihtsamini juhtida ja ülemate kontrolli all hoida.

MUUTUSED ISIKKOOSSEISUS. Hiljem meenutas polguülem, et “sakslaste sisetulekuga jäi elu polgus vaikseks, hakkas sisemine korraldustöö”.¹⁶⁷ Korraldamist jagus aga rohkesti. Kuna loodavas Eesti sõjaväes kehtis teenistuskohustus kuni 27. eluaastani (ohvitseridel ja ametnikel 36. eluaastani)¹⁶⁸, tuli polk osaliselt ümber komplekteerida. Vanemad aastakäigud vabastati ning asendati osalt teistest rahvusväeosadest ületoodud ja osalt vabatahtlikena sõjaväkke astunud nooremate meestega. Kuna hulk mehi oli sakslaste tuleku eel polgust omavoliliselt lahkunud – kes eelistas idapiiri tagust “punast paradiisi”, kes pages sakslaste ja/või sõja eest, kes lootis teha väetee-
nistusega lõpparve –, siis käskis kapten Vahtramäe kõigil Virumaal elavatel endistel 4. eesti polgu sõjaväelastel hiljemalt 5. märtsiks väeossa naasta, hoiatades, et kõrvalehoidjad antakse sõjakohtu alla.¹⁶⁹ Ilmselt juhendus polguülem seejuures Päästekomitee päevakäsust, mis samuti kohustas sõjaväelasi uuesti teenistusse ilmuma ja ähvardas käsu mittetäitjaid sõjakohtuga.¹⁷⁰

Teadaovalt võeti enamlaste lahkumisele järgnenud nädala jooksul (26. veebruarist kuni 4. märtsini) polku vastu 217 sõdurit ja kahe järgmise nädalaga (5.–20. märtsini) veel 397 meest. Kui palju leidis nende seas uustulnukaid ja kui palju naasnud jooksikuid, pole võimalik kindlaks teha. Paralleelselt meeste arvu kasvuga toimus ka vastupidine protsess. 7. märtsil

¹⁶⁴ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1248.

¹⁶⁵ RA, ERA.537.1.3, l. 116: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 53, 04.03.1918.

¹⁶⁶ RA, ERA.537.1.6, l. 40: 8. roodu ülem II pataljoni ülemale, 15.03.1918; RA, ERA.537.1.6, l. 42: 5. roodu ülem II pataljoni ülemale, 15.03.1918; RA, ERA.537.1.6, l. 53: 7. roodu ülem II pataljoni ülemale, 17.03.1918.

¹⁶⁷ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1248.

¹⁶⁸ RA, ERA.3581.1.1, l. 1: Päevakäsk kõigile Eesti sõjaväelastele, 28.02.1918.

¹⁶⁹ RA, ERA.537.1.4, l. 3: Käsukiri Rakvere garnisonile nr 4, 01.03.1918.

¹⁷⁰ RA, ERA.1962.1.57, l. 14: Eestimaa päästmise komitee päevakäsk nr 4, 25.02.1918.

arvati polgust vanuse tõttu välja 241 meest (kutseaastad 1903–12). Tuleb vaid imestada, et selliseid sõdureid polgus ikka veel leidis, sest korraldused nimetatud aastakäikude demobiliseerimiseks olid antud juba jaanuaris-veebruaries.¹⁷¹ Teenistusest vabastatute ja teenistusse võetute arve võrreldes näib saldo olevat positiivne, ent tegelikkus võis olla ka vastupidine, kuna statistika ei kajastanud väejooksikuid, puhkusel olijaid, haigeid ja muudel põhjustel polgust eemal viibinud mehi. Lisaks tasub meenutada, et polk polnud ka enne sakslaste saabumist täielikult komplekteeritud. Mingeid oletusi lubavad ehk teha märtsi keskpaigast pärinevad andmed II pataljoni kohta: 5. roodus oli kohal 126, 6. roodus 136, 7. roodus 201 ja 8. roodus 70 meest.¹⁷² Et ametlikult pidanuks igasse roodu kuuluma 232 sõdurit, siis tuleb järeldada, et II pataljonist oli komplekteeritud kõigest 57%.

Siiski ei põhjustanud isikkoosseisu vajak muutusi polgu struktuuris ja ainus suurem ümberkorraldus puudutas kuulipildureid. 20. märtsil käskis polguülem liita kokku 1. ja 2. Maksim-kuulipildujakomandod ning moodustada uus 2. Maksim-kuulipildujakomando Paide pataljoni juures.¹⁷³ Samal ajal jätkus mitmete komandode täiendamine: muu hulgas kästi kõigist roodudest saata viis meest nii õppekomandosse kui ka sapöörikomandosse.¹⁷⁴

Mõnevõrra muutus ka polgu ohvitserkond. 25. veebruarist 21. märtsini lisandus polku 12 ohvitseri, kaks sõjaväeametnikku ja üks arst. Kolmel juhul oli tegemist formaalsusega: mehed arvati küll nimekirja, kuid vabastati juba päev hiljem sõjaväeteenistusest. Samal ajal kustutati polgu nimekirjast 25 ohvitseri, kellest kuus demobiliseeriti, kaks viidi üle teise väeosas (sh Paide pataljoni ülem kapten Maide) ja üks lubati tervist parandama. Ülejäänud 16 ohvitseri kuulutati teadmata kadunuteks (sisuliselt väejooksikuteks). “Kaotsi läinute” hulgas olid “koos polgu pitsatiga teadmata kadunuks jäänud polguadjutant” lipnik Vladimir Kristman, 1. roodu ülem staabikapten Hermann Jürgenson (naasis hiljem polku ja jätkas endisel ametikohal), Colt-kuulipildujakomando ülem staabikapten August Ilves jmt.¹⁷⁵

¹⁷¹ Ago Pajur, “Eesti rahvuslikud väeosad 1918. aasta kevadtalvel”, *Esimene maailmasõda ja Eesti. II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 464.

¹⁷² RA, ERA.537.1.6, l. 37: 5. roodu ülem II pataljoni ülemale, 15.03.1918; RA, ERA.537.1.6, l. 40: 8. roodu ülem II pataljoni ülemale, 15.03.1918; RA, ERA.537.1.6, l. 48: 6. roodu ülem II pataljoni ülemale, 15.03.1918; RA, ERA.537.1.6, l. 53: 7. roodu ülem II pataljoni ülemale, 17.03.1918.

¹⁷³ RA, ERA.537.1.3, l. 141: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 70, 20.03.1918.

¹⁷⁴ RA, ERA.537.1.3, l. 116 ja 127: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 53 ja 59, 04. ja 09.03.1918.

¹⁷⁵ Pajur, “Eesti rahvuslikud väeosad”, 463–464.

Ohvitseride lahkumise-lisandumisega kaasnesid mitmed ümberpaigutused. Esmakordselt määrati ametisse polgu komandode ülem (polguülema abi), kelleks sai staabikapten Rudolf Kivilo. Polgu adjutandiks nimetati lipnik Oskar Siiak, III (Paide) pataljoni ülemaks staabikapten Karl Bachmann, 3. roodu ülemaks staabikapten Jakob Vende, tööroodu ülemaks staabikapten Mart Nuudi, komandandikomando ülemaks lipnik Hermann Kits, Colt-kuulipildujakomando ülemaks alamleitnant Friedrich Kapsi, sapöörikomando ülemaks alamleitnant Vassili Hendrikson ja polgu vööri ülemaks lipnik Martin Tenneberg.¹⁷⁶

DISTIPLIIN. Kuna Vene revolutsioon oli sõjaväelist distsipliini tugevasti kõigutanud, andis Eesti sõjaväe juhataja Andres Larka 6. märtsil korralduse moodustada kõikides polkudes sõjakohtud.¹⁷⁷ Rakveres oli polgukohus asutatud küll juba jaanuari lõpus, kuid selle tegevuse kohta puuduvad andmed ega ole võimatu, et kohus ei asunudki tookord tööle. Igatahes tehti polguülema 7. märtsi päevakäsus teatavaks “polgu sõjaväljakohtu” koosseis: esimees II pataljoni ülem kapten Viktor Liivak ning liikmed staabikaptenid Gustav Kühns ja Jakob Vende, leitnant Liiv ja lipnik Richard Kleis (viimane oli olnud jaanuaris moodustatud polgukohtu esimees).¹⁷⁸

Distsiipliini tugevdamisele olid suunatud ka mitmed polguülema päevakäsed. Päev pärast Saksa vägede saabumist Rakverre, kirjutas kapten Vahtramäe: “Nõuan alates tänasest päevast minu [...] käskude ja korralduste kõige täpsemat ja kõrvalekaldumatumat täitmist. Süüdlased võetakse seaduslikule vastutusele kuni välikohtuni.”¹⁷⁹ Kui esialgu tegutses polguülem distsipliini tugevdamisel nähtavasti omal algatusel, siis edaspidi tuli tal lähtuda okupatsioonivõimude korraldustest, olgugi et Saksa armees valitsenud “preisi korda” eestlastele peale surudes läksid sakslased sageli liiale. Kindral Larka tunnistas hiljem: “Sakslaste sunnil pidime oma sõjaväelastelt kõvat distsipliini nõudma, mis vabade aegade järele suurt pahameelt äratas.”¹⁸⁰

Ka Rakvere komandant rittmeister Redlich nõudis eestlastelt korda, lubades oma keeldude-käskude täitmise üle “kõige valjusega valvata” ning hoiatades: “Kui aga toored avaliku korrale kardetavad ülesastumised [...]

¹⁷⁶ RA, ERA.537.1.3, l. 110, 115, 116, 121, 125 ja 139: Päevakäsed 4. eesti jalaväepolgule nr 48, 52, 53, 55, 57 ja 69, 28.02., 03., 04., 06., 08. ja 19.03.1918.

¹⁷⁷ RA, ERA.3581.1.3, l. 9: Päevakäsk Eesti sõjaväele nr 2, 06.03.1918.

¹⁷⁸ RA, ERA.537.1.3, l. 123: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 56, 07.03.1918.

¹⁷⁹ RA, ERA.537.1.3, l. 110: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 48, 28.02.1918.

¹⁸⁰ “Sõjaministri aruanne, 23.11.1918”, *Eesti Vabariigi sisepoliitika 1918–1920: dokumentide kogumik*, (Tallinn: Umara, 1999), 349.

peaksivad ette tulema, siis on komandantur sunnitud selle vastu otse kohe välja astuma.¹⁸¹ Komandandi suunistele järgnes mitmeid korraldusi kapten Vahtramäelt. Muu hulgas väljastas polguülem järgmised käsud:

- kõik sõjaväelased peavad üksteist au andes tervitama;
- keegi ei tohi väeosast lahkuda ilma ülema loata;
- kõigis allüksustes peab alaliselt viibima korrapidaja;
- majutuspaikades tuleb hoolitseda korrashoiu eest;
- sõjaväelased olgu vormikohaselt rõivastatud;
- osalemine hommikusel ja õhtusel loendusel on kohustuslik.¹⁸²

Iseenesest kajastasid need korraldused vaid tavapärase sõjaväelise distsipliini nõudeid, ent revolutsioonijärgses õhustikus tekitasid need sõdurkonnas vastumeelsust.

Kiiret edu distsipliini tugevdamisel nähtavasti ei saavutatud. Veel märtsi lõpus pidi kapten Vahtramäe tõdema, et allüksustes esineb jätkuvalt omavolilisi äraolekuid, ja meenutama alluvatele, et kehtiva sõjaseaduse kohaselt loetakse üle kolme päeva omavoliliselt äraolnud sõjaväelased väejooksi-kuteks, keda võib ähvardada kuni 5aastane vangistus.¹⁸³ Erilist tähelepanu pööras polguülem ohvitserkonna distsiplineerimisele, kui nõudis, “et iga ohvitser iseennast kohe kõvasti kätte võtaks, et ta ise kõigepealt eeskujulik, tõsine sõjamees oleks. Omalt poolt võtan nende vastu, kes ise oma nõrkusest üle ei saa, kõik valjemad abinõud tarvitusele – arreteerimisest kuni kohtu alla andmiseni”.¹⁸⁴ Et tegemist polnud tühisõnalise ähvardusega, kinnitavad üpris sagedased ohvitseridele määratud karistused.¹⁸⁵

Esiletõstmist vajab kõigis rahvusväeosades kõige sagedasemaks osutunud “süütegu” – Saksa ohvitseride tervitamata jätmine. Sakslased jälgisid tervitamise nõude täitmist väga rangelt, samas kui eestlased nägid sakslastes vanu vaenlasi ja vastseid okupante ning püüdsid neile auandmist vältida. Mõistagi tuli ka kapten Vahtramäel polguülemana alluvatel sakslaste tervitamist nõuda.¹⁸⁶

IGAPÄEVAELU. Eesti sõjaväes pöörduti tagasi tavapärase ainujuhtimise printsiibi juurde, st kaotati komissaride ametikohad, saadeti laiali valitavad komiteed ja koondati kogu võim kõrgemalt ametisse nimetatud

¹⁸¹ RA, ERA.537.1.3, l. 131: Rakvere komandantuur 4. eesti jalaväepolgule, 09.03.1918.

¹⁸² RA, ERA.537.1.6, l. 45: II pataljoni ülem rooduülematele, 15.03.1918.

¹⁸³ RA, ERA.537.1.3, l. 141: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 70, 20.03.1918.

¹⁸⁴ RA, ERA.537.1.2, l. 127: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 58, 08.03.1918.

¹⁸⁵ RA, ERA.537.1.3, l. 129, 141, 143: Päevakäsud 4. eesti jalaväepolgule nr 61, 70 ja 71; 11., 20. ja 21.03.1918.

¹⁸⁶ RA, ERA.537.1.3, l. 134a: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 67, 17.03.1918.

ohvitseride kätte. Tõsi, ühes 4. eesti polgu päevakäsus märgiti, et komiteedele jääb õigus osaleda majandusküsimuste lahendamisel¹⁸⁷, ent kuna hilisemates dokumentides enam komiteesid ei mainitud, siis tuleb arvata, et need likvideeriti õige pea.

Ühtaegu komissari ametikoha ja komiteede likvideerimisega lõpetati polgus miitingute ja koosolekute korraldamine ning tõrjuti välja kõikmõeldavad muud poliitika ilmingud. Ühtlasi õpiti tundma polgu meeskonna poliitilise meelsust. Nii nõudis II pataljoni ülem rooduülematelt andmeid nende alluvuses teenivate “enamlaste ja punaste” kohta.¹⁸⁸ Nähtavasti olid aga tõsimeelsed punased jõudnud selleks ajaks ise lahkuda, sest kõik rooduülemad kinnitasid, et nende allüksustes taolisi mehi ei leidu.¹⁸⁹

Poliitika asemel tõsteti kilbile sõjaväeosale tavapärase tegevus, esmajoones väljaõppe ja vahiteenistuse korraldamine. 5. märtsil kinnitatud kavas pandi paika õppuste teemad ja ajad: kell 8.30 hommikune loendus, kell 9–10 võimlemine ja valmistumine õppusteks, kell 10–11 riviõpe, kell 11–14 lõuna, kell 14–15 garnisonimäärustiku tundmaõppimine, kell 15–16 vestlused vabal teemal pataljonide ja roodude ülemate määramisel.¹⁹⁰ Nagu näha, ei olnud väljaõppe kontinuurdev, piirdudes kolme tunniga päevas, millele lisandus tunni jagu “vestlusi vabal teemal”. Kapten Vahtramäe nõudis, et pataljonide ülemad ja komandode ülevaataja korraldaksid õppusi ka ohvitseridele, pöörates erilist tähelepanu määrustike tundmisele ja sõjaväelise kasvatuse põhimõtetele.¹⁹¹

Õppustel osalemise kõrval tuli sõduritel käia toimkondades, mille üldine kord pandi paika märtsi alul. Toimkonda kuulus igapäevaselt 35–40 meest allohvitseri (hiljem veltveebli) juhtimisel. Toimkond mehitas kuus vahiposti (polgu kassa, relvalao, rõivalao, toidulao, hobumoonalao ja linna peavahi juures), lisaks määrati käskjalad polgu staapi ja vangide saatjad peavahi juurde.¹⁹²

Omariikluse ja Eesti sõjaväe loomisega kaasnes veel üks oluline muudatus. Kui rahvusväeosade sõdurid ja ohvitserid olid väljaspool teenistust juba varemgi eesti keeles suhelnud, siis nüüd sai eesti keelest ametlik komandokeel. 1. eesti polgu ilmumus esimene eestikeelne päevakäsk 23. veebruaril ja

¹⁸⁷ RA, ERA.537.1.3, l. 110: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 48, 28.02.1918.

¹⁸⁸ RA, ERA.537.1.6, l. 51: II pataljoni ülem rooduülematele, 17.03.1918.

¹⁸⁹ RA, ERA.537.1.6, l. 55, 59, 61: II pataljoni rooduülemate raportid, 18.03.1918.

¹⁹⁰ RA, ERA.537.1.3, l. 118: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 54, 05.03.1918.

¹⁹¹ RA, ERA.537.1.2, l. 127: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 58, 08.03.1918.

¹⁹² RA, ERA.537.1.3, l. 116 ja 133: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 53 ja 64, 04. ja 14.03.1918.

3. eesti polgus 25. veebruaril.¹⁹³ Rakveres võttis üleminek emakeelele pisut rohkem aega, ent alates 13. märtsist avaldati ka siin päevakäsud eesti keeles.¹⁹⁴ Kas jõuti kasutusele võtta ka 1. eesti polgus väljatöötatud eestikeelsed rivikäsklused, pole selge.

Ohvitsere rõõmustas auastmete kõrgendamine. Kolme nädala vältel avaldati päevakäskudes Eesti sõjaväele 227 ülendamisotsust. Eeskuju näitas ajutine valitsus, kõrgendades 8. märtsil kolm polkovnikut kindralmajoriteks (Aleksander Tõnisson, Ernst Pödder ja Andres Larka).¹⁹⁵ Samal kuupäeval omistati 4. eesti jalaväepolgu ülemale Hendrik Vahtramäele alamoobersti (kolonelleitnant) auaste tema “hoosad teenistust ja tööd Eesti sõjaväe organiseerimises tähelepannes”.¹⁹⁶ 2. aprillil pälvivad ülenduse 15 Rakvere polgu ohvitseri: polku lisandus kümme alamleitnanti, kaks leitnanti, üks staabikapten (jalaluurekomando ülem Ludvig Hinnov), üks kapten (III pataljoni ülem Karl Bachmann) ja üks alamooberst (hiljuti Paide eesti sõjaväelaste büroo juhatajaks nimetatud Johan Erik).¹⁹⁷ Päev hiljem sai alamleitnandiks polgu adjutant Oskar Siiak.¹⁹⁸

POLGU LIKVIDEERIMINE. Hendrik Vahtramäe mälestustest jääb mulje, et 4. eesti polgu olukord oli üpris ebakindel, kuna kohalikud baltisakslased hakanud “polgu peale kaebama, et seal valitsevat enamline vaim, olevat karta kokkupõrkeid saksa sõduritega, puuduvat distsipliin ja sõdurid panevat toime rüüstamisi”. Kindral Seckendorff käskinudki polgu relvitustada, kuid Vahtramäe olevat selgitanud kindralile saadetud pikas kirjas süüdistuste alusetust ja lubanud isiklikult vastutada selle eest, et kokkupõrkeid saksa sõduritega ei saa olema, ning kaitsta edaspidigi käsikäes Saksa vägedega maad rüüstamiste eest. Seepeale olevat Seckendorff võtnud varasema käsu tagasi ja avaldanud koguni Vahtramäele tänu.¹⁹⁹ Vahtramäe mälestusi kinnitavaid dokumente pole õnnestunud arhiivist leida ja seega ei saa nende tõeväärtust kontrollida.

Küll on aga hästi tuntud tõsiasi, et 20. märtsil andis kindral Seckendorff korralduse likvideerida kogu Eesti sõjavägi, sh mõistagi ka 4. eesti jalaväepolk. Oskar Kurvits nimetas oma uurimustes selle käsu peamise põhjusena

¹⁹³ Pajur, “Eesti rahvuslikud väeosad”, 477.

¹⁹⁴ RA, ERA.537.1.3, l. 132: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 63, 13.03.1918.

¹⁹⁵ Pajur, “Eesti rahvuslikud väeosad”, 497–498.

¹⁹⁶ RA, ERA.3581.1.1, l. 9: Päevakäsk Eesti sõjaväele nr 6, 12.03.1918.

¹⁹⁷ RA, ERA.3581.1.3, l. 45–46: Päevakäsk Eesti sõjaväele nr 20, 02.04.1918.

¹⁹⁸ RA, ERA.3581.1.3, l. 48: Päevakäsk Eesti sõjaväele nr 21, 03.04.1918.

¹⁹⁹ Vahtramäe, “4. eesti jalaväepolk 6./19. detsembrist 1917. a. kuni 5. aprillini 1918. a.”, 1248.

samuti baltisaksa aadli intriige ja insinuatsioon²⁰⁰, ehkki Seckendorffi päevakäsus viidati äsja ratifitseeritud Brest-Litovski rahulepingule, mis nõudis, et Saksamaa saadaks laiali kõik varem Vene väejuhatusele allunud väeosad. Eesti sõjaväe likvideerimise lõpptähtajaks määrati 5. aprill. Selleks ajaks kästi kõik ohvitserid ja sõdurid koju saata ning relvad, laskemoon, varustus, veokid, hobused ja hooned Saksa vägedele üle anda. Rakveres ja Paides määrati varade vastuvõtjaks 1. ratsaväediviis (kindralmajor Anton von der Schulenburg). Seckendorffi päevakäsk lõppes hoiatusega: “Palun ohvitserisid kõige abinõudega hoolt kanda, et nende väeosade lahkulaskmine rahulikult ja korrapäraselt sünnib. Peaks vastupanekut ette tulema, siis pean ma kõige abinõudega kõige valjemalt vahele astuma.”²⁰¹

Eesti sõjavägi likvideeriti ilma intsidentideta. Varustus ja relvastus anti üle Saksa vägedele, meeskond demobiliseeriti ning pärast 5. aprilli jätkasid tegevust vaid likvideerimiskomisjonid.²⁰² 4. eesti polgu likvideerimiskomisjoni moodustasid polguülem Vahtramäe, majandusülem Limbeg ja adjutant Siiak.²⁰³ Kuivõrd viimane säilinud päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule kannab daatumit 21. märts 1918²⁰⁴, siis ei kajastu väeosa likvideerimine polgu dokumentides.

Kokkuvõte

4. eesti jalaväepolk oli Ilmasõja lõppfaasis Vene armee koosseisus moodustatud eesti rahvusväeosadest üks noorimaid. Käsu polku formeerida andis 6. detsembril 1917 äsja loodud 1. eesti jalaväediviisi ülema ajutine kohusetäitja alampolkovnik Jaan Soots, kes nimetas ühtlasi ametisse polgu ülema, kelleks sai juristiharidusega reservohvitser kapten Hendrik Vahtramäe. Tema lähimaks abiliseks kujunes veidi hiljem polgu majandusülemaks määratud kaadriohvitser polkovnik Ernst Limberg.

Polk formeeriti Rakveres Tallinna eesti üksiku jalaväepolgu ja eesti tagavarapataljoni Virumaal paiknenud allüksuste baasil. Aastavahetuseks suudeti osaliselt komplekteerida kaks pataljoni (kummaski neli roodu), töörood koos vooriga ja kümme-kond komandot. Jaanuaris 1918 arvati polgu koosseisu juba varem moodustatud Paide eesti pataljon, mis nimetati nüüd 4. eesti polgu III pataljoniks, ent jäeti edaspidisekski Paidesse.

²⁰⁰ Kurvits, “Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. a.,” 140.

²⁰¹ RA, ERA.3581.1.3, l. 29a: Kindralleitnant Seckendorff Eesti diviisi juhatusele, 20.03.1918.

²⁰² Kurvits, “Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918. a.,” 140.

²⁰³ RA, ERA.3581.1.3, l. 49: Päevakäsk Eesti sõjaväele nr 22, 05.04.1918.

²⁰⁴ RA, ERA.537.1.3, l. 143: Päevakäsk 4. eesti jalaväepolgule nr 71, 21.03.1918.

Kuna usaldusväärseid allikaid napib, tuleb üksnes oletada, et polku ei jõutudki lõpuni komplekteerida. Küll aga võib kindlalt väita, et polk ei olnud lahinguvõimeline, ehkki võimalust mööda püüti meeskonda välja õpetada ja vajalikku varustust hankida. Negatiivset mõju avaldasid polgule Oktoobripöörde tulemusena võimule tulnud enamlased, kes püüdsid kihutustööga õhutada vastuolusid sõdurite ja ohvitseride vahel.

Polgu peamiseks teeneks tuleb pidada Viru- ja Järvamaa elanike kaitset demoraliseerunud vene soldatite vägivalda eest, vähemal määral ka vastuseisu enamlastele. Polgu, eriti III pataljoni, tähtsus 1918. aasta veebruari lõpus enamliku võimu kukutamisel ning Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel Rakveres ja Paides oli märkimisväärne.

Saksa okupatsioonivägede tulekul jäi polk mõneks ajaks püsima, kuulus senise eesti diviisi baasil moodustatud Eesti sõjaväe koosseisu, jätkas komplekteerimist ja väljaõpet ning püüdis taastada revolutsiooni tõttu kõikuma löönud sõjaväelist distsipliini. Kuid 20. märtsil 1918 andis Saksa 68. armeekorpus juhataja kindralleitnant Adolf von Seckendorff käsu Eesti sõjavägi likvideerida ja aprilli alguses lakkas 4. eesti jalaväepolk olemast. Siiski vaid selleks, et sama aasta lõpus taas sündida ja kodumaa kaitsele tõusta.

MÄRKSONAD: I maailmasõda; Vene revolutsioon; Eesti rahvusväeosad; enamlus; Eesti iseseisvumine; Saksa okupatsioon

AGO PAJUR on Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo kaasprofessor.*

ABSTRACT: *4th Estonian Infantry Regiment (1917–18)*

Despite Russia being a multi-ethnic empire at the beginning of the 20th century, there were no national units in its armed forces. This changed during the First World War when some minorities (Latvians, Poles, Armenians, Georgians) were granted the right to form national forces. The real breakthrough, however, came after the February Revolution, which gave all the peoples of Russia, including Estonians, the same opportunity.

* Kirjavahetus: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Jakobi 2, Tartu 51005, Eesti. E-post: ago.pajur@ut.ee

At the request of the Estonian military, recruitment of Estonians for the regiment to be established in Tallinn began on 12 April 1917. Soon, however, the Russian military authorities put the brakes on, accepting the existence of one Estonian regiment, but banning any further formations. At the same time, more and more Estonian soldiers who wanted to serve in the national army were arriving in their homeland. The First Congress of Estonian Military Personnel held in June requested the establishment of new units. Military failures and the rapid demoralisation of the Russian forces made the authorities more compliant. Between September and October, permission was granted to also form the 2nd and 3rd Estonian regiments and the Estonian Reserve Battalion in addition to the 1st Estonian Infantry Regiment. In December, all Estonian units were merged into the 1st Estonian Infantry Division.

On 6 December 1917, the Commander of the Estonian Division ordered the formation of the 4th Estonian Infantry Regiment and appointed Captain Hendrik Vahtramäe as commander of the regiment. The regiment was initially stationed in Rakvere, where two battalions and a number of smaller subunits were formed. A month later, the previously established Estonian Battalion in Paide was merged with the regiment. From then on, part of the 4th Estonian Infantry Regiment was deployed in Rakvere and part of it in Paide, whereas the smaller subunits were billeted in the manors and villages of Viru and Järva counties.

Since source materials are scarce, it is unclear to what extent the 4th Estonian Infantry Regiment was completed, but it certainly did not become a combat-capable unit. There was a shortage of both military personnel as well as equipment and weapons. Furthermore, ever-intensifying politicisation and the consequent decline in discipline had an impeding effect. The regiment was being formed while the Bolsheviks, who had seized power, were expanding their influence. Therefore the armed forces had to take serious action to repel Bolshevism. Protecting the civilian population from the lawlessness of demoralised Russian soldiers (killings, arson, robberies, etc.) became another important area of activity for the regiment. The regiment played a significant role in the last days of February 1918 when it helped overthrow the Bolsheviks and establish independent Estonian statehood.

By the beginning of March, the entire territory of Estonia had fallen under German military occupation. Although the Germans refused to recognise Estonian statehood, the existence of national military units was tolerated for some time. The Estonian military tried to make the most of the opportunity by transforming the former 1st Estonian Infantry Division into the Estonian Army. The Army also included the 4th Estonian Infantry

Regiment, which was still deployed in Rakvere and Paide and continued its recruiting and training activities. However, on 20 March, General Adolf von Seckendorff ordered the Estonian national military units to be disbanded. At the beginning of April, the short existence of 4th Estonian Infantry Regiment was terminated.

Even though the history of the 4th Estonian Infantry Regiment covered only four months, its importance was considerably greater. In November of 1918, when the Estonian War of Independence broke out, the men who had served in the 4th Estonian Infantry Regiment answered the call-up once more and were among the first to defend their homeland.

KEYWORDS: World War I; Russian revolution; Estonian army units; Bolshevism; Estonia's statehood; German occupation

AGO PAJUR is Associate Professor of Estonian History at the University of Tartu Institute of History and Archaeology.*

---

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, Tartu 51005, E-mail: ago.pajur@ut.ee